

Ladislav NEKVAPIL

Náboženská a církevně-správní situace na Chrudimsku v 18. století ve světle zповědných výkazů

Území Chrudimského kraje představovalo v raném novověku z hlediska náboženského oblast různorodou a do jisté míry problematickou, která oproti jiným částem Čech, snad jen s výjimkou Hradecka, Bydžovska, Kouřimska či Poděbradska, prodlávala složitý vývoj až do druhé poloviny 19. století. Pokud bychom hledali ony příčiny tohoto vývoje, který vyústil ve více než dvě století trvající pronásledování nekatolíků a po vydání *Tolerančního patentu* tzv. „náboženských blouznivců“ (tolerančních sektářů), museli bychom tradičně začít už v období husitských válek, respektive v době pohusitské. Obecně lze říci, že východní Čechy se v druhé polovině 15. století, stejně jako ve století následujícím, staly poměrně silnou a stabilní základnou utrakvistické a později bratrské víry (i ve smyslu institucionálním), jejichž tradice hrála na tomto území jednu z nejdůležitějších rolí v udržení nekatolické věrouky především v lidovém prostředí doby pobělohorské. Jednotlivých faktorů však bylo mnohem více, tato stat' má za cíl právě některé z nich blíže představit.

Zároveň je ovšem třeba poznamenat, že vedle oficiálního pobělohorského katolicismu zde budou reflektovány pouze náboženské proudy, jejichž kořeny spočívají v období reformace. Důvodem je snaha poukázat na přežívání myšlenek reformace, ač v českém prostředí značně „zdeformovaných“ nemožností institucionalizace, v návaznosti na zmíněné husitství či Jednotu bratrskou v protikladu s vírou římsko-katolickou. Tento přístup je pochopitelně ovlivněn i typem použitých pramenů.

Pobělohorská rekatolizace na Chrudimsku

Přibližme si nyní alespoň ve stručnosti náboženskou situaci na Chrudimsku po bitvě na Bílé hoře, tedy v první fázi rekatolizace, jejíž časové vymezení je obecně chápáno v rozmezí let 1620 až zhruba 1670.¹

¹ Problematikou pobělohorské rekatolizace se v Čechách v minulosti zabývala řada autorů, výběrem

Rekatolizační úsilí se dotklo všech společenských vrstev na území českých zemí, přičemž po vyhnání protestantských duchovních a zahájení akcí proti nekatolíkům v královských městech bylo zúčtováno s příslušníky nekatolické šlechty, kteří se přímo zapojili do stavovského odboje. Také v Chrudimském kraji byla celá řada šlechticů postižena ztrátou svých panství a statků. Po roce 1621 zde nezůstal žádný přední český šlechtic předbělohorské éry.² Velkou část statků na Chrudimsku získal Albrecht z Valdštejna, který si díky konfiskacím pomohl k panstvím Chroustovice, Choceň či Heřmanův Městec. Po majetkové stránce v této oblasti vydělal i Vilém Slavata, známá „oběť“ druhé pražské defenestrace. Po staroměstské exekuci v roce 1621 získal rodové statky, především panství Košumberk, které bylo zkonfiskováno jeho strýci Diviši Lacemboku Slavatovi.³ Majetkových přesunů však bylo v oblasti šlechtických držav mnohem více.

Poté, co se Ferdinand II. zbavil svých největších odpůrců z řad šlechty a také nekatolických kněží, obrátil svou pozornost k městům. V květnu roku 1623 byl do funkce vrchního správce královských věnných měst ustaven Kryštof Vratislav z Mitrovic. Rok nato se stal hospodářem královských věnných měst další člověk, jenž se značně zviditelnil díky pražské defenestraci, na které koneckonců vybudoval svou kariéru; nebyl jím nikdo jiný než Filip Fabricius z Rosenfeldu a Hohenfallu.⁴ Brzy po svém nástupu do funkce začal Filip Fabricius obnovovat městské úřady v Chrudimi, Vysokém Mýtě a Poličce, kam byli dosazováni zásadně katoličtí správci a úředníci. Společně s reformační komisí, která byla zřízena roku 1623 pro účely rekatolizace, navštívilo zmíněná města v roce 1626 vojsko pregnarovského pluku, které mělo za cíl všemi prostředky přinutit obyvatele těchto měst ke konverzi k víře katolické. Jeden z následků byl takový, že se téměř jedna třetina nejváženějších rodin z Chrudimi vystěhovala, což pro město znamenalo celkem vážné

uvedme např. Tomáš Václav BÍLEK, *Reformace katolická neboli obnovení náboženství katolického v Království českém po bitvě bělohorské*, Praha 1892; Anton GINDELY, *Geschichte der Gegenreformation in Böhmen*, Leipzig 1894; Antonin REZEK, *Dějiny prousového hnutí náboženského v Čechách od vydání tolerančního patentu až na naše časy, Část 1*, Praha 1887; Jiří MIKULEC, 31. 7. 1627 – rekatolizace šlechty v Čechách. Či je země, toho je i náboženství, Praha 2005; Hanuš OPOČENSKÝ, *Protireformace v Čechách*, 2. vydání, Praha 1921; Alessandro CATALANO, *Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598–1667) a protireformace v Čechách*, Praha 2008; Eliška ČÁŇOVÁ, *Vývoj správy pražské arcidiecéze v době násilné rekatolizace Čech*, Sborník archivních prací 35, 1985, s. 486–560. K tématu rekatolizace uvedme některé důležité sborníky: Jindřich FRANCEK (ed.), *Rekatolizace v českých zemích. Sborník příspěvků z konference v Jičíně konané 10. září 1993*, Pardubice 1995; Ivana ČORNEJOVÁ (ed.), *Úloha církevních řádů při pobělohorské rekatolizaci. Sborník příspěvků z pracovního semináře konaného ve Vranově u Brna ve dnech 4. – 5. 6. 2003*, Praha 2003; Jan ZDICHYNEC a kol. (edd.), *Od konfesijní konfrontace ke konfesijnímu míru. Sborník z konference k 360. výročí uzavření vestfálského míru*, Ústí nad Orlicí 2008.

² Karel ADÁMEK, *Chrudimsko. Historické a statistické rozhledy*, Roudnice 1878, s. 62.

³ Tamtéž, s. 60–62.

⁴ Tamtéž, s. 58. Více viz biografie o Filipu Fabriciovi: Jan KILIÁN, *Filip Fabricius z Rosenfeldu a Hohenfallu. Život, rod a dílo defenestrováného sekretáře*, České Budějovice 2005.

ekonomické potíže.⁵ Konkrétní popis situace v Chrudimi na konci 20. let 17. století dokládá následující citace: „Chrudimané hověli rádi zvyklosti, že na zasvěcené svátky, jako o Nanebevzetí Panny Marie, kdy hlučná pouť se u nich slavívala, odbyvali výroční trh, ve dni postní nezachovávali příkazu církevního a málo dbali o služby Boží. Komisařům bylo tedy uloženo, aby nepřístojné zvyklosti ty přetrhli.“⁶ Podobně vypadala situace i ve Vysokém Mýtě, když Filip Fabricius 6. května 1624 nařídil městské radě, aby se zbavila všech nekatolických kněží, jinak nedojde k obnovení městských privilegií. Navíc zde probíhala v souvislosti s konáním reformační komise velice dlouhá vojenská exekuce, které nakonec naprostá většina obyvatel podlehla, mnozí měšťané odešli do emigrace a ti nejtvrďší odpůrci byli odesláni do Prahy k potrestání.⁷

Na rekatolizaci se ovšem podíleli i samotní držitelé dominií, kteří zůstali věrní katolické církvi. Jako příklad můžeme uvést Frebonii z Pernštejna, díky níž byli v roce 1640 do Litomyšle přivedeni piaristé, kteří zde založili svou první kolej v Čechách. Řád piaristů záhy zaznamenal velké úspěchy při misijní činnosti na Litomyšlsku a Poličsku.⁸ Například na rychmburském panství prosazovali od počátku svého působení tvrdou rekatolizační politiku vůči svým poddaným katolictví Berkové z Dubé a Lipého, kteří se majiteli tohoto dominia stali již v roce 1558.⁹ Snad nejtvrďším způsobem probíhala rekatolizace na panství Košumberk. Majitel dominia Vilém Slavata z Chlumu a na Košumberku odsud nejdříve vypověděl všechny nekatolické kněze, poté zrušil privilegia městu Luži, zastavoval živnosti nekatolíků a tvrdě stíhal a trestal odbojné sektáře. V letech 1668–1670 nechala hraběnka Marie Maxmiliána Eva Hýzrllová z Chodů postavit na Chloumku u Luže kostel, při kterém jezuité z Hradce Králové zřídili svou rezidenci. Ta se prakticky stala hlavním stanem rekatolizačních agitací na Chrudimsku. Jezuité začali být záhy horlivě podporováni ze strany šlechticů. Již zmíněná hraběnka Hýzrllová darovala řádu nejprve v roce 1669 statek Roubovice, roku 1684 jim odkázala celé košumberské panství, které jezuité drželi až do zrušení řádu papežem v roce 1773.¹⁰ Konkrétních příkladů bychom našli mnohem více.

Přestože není zcela možné kvantitativně postihnout náboženskou situaci v období první vlny rekatolizace, existuje pro české země unikátní pramen, na jehož základě jsme schopni komplexnější obraz podat. Tímto pramenem je *Soupis obyvatel podle víry z roku 1651*,¹¹ který je pro území Chrudimského kraje takřka

⁵ K. ADÁMEK, *Chrudimsko*, s. 62–64.

⁶ František KRÁSL, *Arnošt hrabě Harrach, kardinál sv. církve římské a kníže arcibiskup pražský. Historicko-kritické vypsání náboženských poměrů v Čechách od roku 1623–1667*, Praha 1886, s. 96.

⁷ K. ADÁMEK, *Chrudimsko*, s. 66.

⁸ Tamtéž, s. 66–67.

⁹ August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království českého. Díl první, Chrudimsko*, 3. nezměněné vydání, Praha 1993, s. 82–83.

¹⁰ K. ADÁMEK, *Chrudimsko*, s. 73–74.

¹¹ Lenka MATUŠÍKOVÁ – Alena PAZDEROVÁ (edd.), *Soupis poddaných podle víry z roku 1651, Chrudimsko 1–3*, Praha 2001.

kompletně zachován, tudíž lze pro tuto oblast zpracovat poměrně detailní strukturu náboženských poměrů jak z hlediska kvantitativního, tak i kvalitativního, byť o míře vypovídací hodnoty soupisu můžeme vést spory.

Na základě analýzy *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* byl zjištěn podíl nekatolíků na Chrudimsku zhruba 18 % z celkového počtu evidovaných obyvatel,¹² což je na jednu stranu vzhledem k třiceti rokům probíhající rekatolizaci číslo poměrně vysoké, na druhou stranu ovlivněno mnoha faktory. Jedním z nich je možné zkreslení údajů evidovaných pramenem, který byl de facto prvním takřka komplexním „statistickým“ postihnutím obyvatelstva v předstatistickém období raného novověku na území českých zemí. V případě údajů o věku evidovaných osob byly již v minulosti potvrzeny nepřesnosti způsobené vlivem zaokrouhlování a kumulace k určitým hodnotám, informace o náboženské příslušnosti obyvatel tak zřejmě také nesou jistá zkreslení, způsobená například formálními konverzemi přednostů domácností ke katolické církvi (zejména v městském prostředí) či snahou o skrytí „nábožensky problémových“ osob samotnými vrchnostmi na některých panstvích. Přesto je třeba uvědomit si, že soupis podle víry vznikl právě proto, aby na jeho základě byla zjištěna náboženská diferenciací tehdejší populace a ověřena „úspěšnost“ dosavadního postupu rekatolizace. Navíc se jedná o jediný pramen, na jehož základě je možné otázku tajného nekatolictví v takové míře pro dané období sledovat.

Dalším faktorem, který ovlivňuje celkový podíl nekatolíků v *Soupisu podle víry*, je geografické rozmístění a koncentrace osob s různým vyznáním. Na velkých panstvích jako Pardubice, Litomyšl či Lanškroun byl podíl nekatolických osob nižší než 8 %, stejně tak v královských věnných městech (Chrudim, Polička, Vysoké Mýto) byl jejich výskyt zcela minimální (do 5 %). Výrazně nižší podíl nekatolických obyvatel byl zaznamenán ve městech obecně, což jistě souviselo s poměrně tvrdým postupem rekatolizace v městském prostředí již v roce 1624 a také s kvalitnějším dohledem na její provádění ze strany místní výlučně katolické samosprávy. Fenomémem městského prostředí se stávaly formální konverze přednosty domácnosti ke katolické víře (ačkoliv v nitru zůstával nekatolíkem), což lze prezentovat na výzkumu provedeném na panství Rychmburk, kde v roce 1651 v rámci sídel městského typu (Skuteč, Hlinsko a Svratka) tvořila necelou jednu čtvrtinu všech sňatků smíšená manželství, kdy muž byl katolík a žena nekatolička. Důvodem mohla být jednak snaha muže o ochranu rodiny před perzekucí ze strany církve, městské správy či vrchnosti, na druhé straně nezanedbatelnou roli zřejmě hrála obrana před nepříznivými ekonomickými důsledky, jelikož například v základních požadavcích pro členství řemeslníka v cechu bývala podmínkou náboženská příslušnost onoho uchazeče či člena společenství ke katolické církvi.¹³ Už od

¹² Ladislav NEKVAPIL, *Náboženské poměry na Chrudimsku v 17. a 18. století*, Pardubice 2010, s. 22 (diplomová práce FF Univerzity Pardubice).

¹³ Tamtéž, s. 132.

15. století se v řemeslnických statutech nacházely požadavky na zbožnost řemeslníka, ať už se jednalo o města katolická, či utrakvistická.¹⁴

V případě menších panství a statků hrála významnou roli v náboženském složení obyvatel geografická poloha a charakter krajiny, faktory ovlivňující hospodářskou vyspělost, dopravní dostupnost, ale také rychlost a kvalitu rekonstrukce katolické farní sítě. Zřetelná převaha nekatolíků v roce 1651 tak byla zcela jasně patrná na dominiích, která se rozkládala na západní a jihozápadní hranici Chrudimského kraje, kopírující oblast Železných hor a navazující na jihu na Žďárské vrchy a Českomoravskou vrchovinu. Mezi panství s největším podílem nekatolíků tak patřila dominia Seč (90 %), Chroustovice (90 %), Nasavrky (85 %), dále Choltice (72 %) a Rychmburk (64 %).¹⁵

Zdá se, že zejména vesnické prostředí poloviny 17. století bylo rekatolizací zasaženo jen velmi okrajově, což byl nepochybně jeden z důsledků probíhající třicetileté války, která v některých oblastech značně zpomalila, či dokonce zastavila rekatolizační úsilí. Tomu napovídá i skutečnost, že v *Soupisu podle víry* pro Chrudimský kraj nalezneme i v polovině 17. století nejednoho šlechtice nekatolického vyznání,¹⁶ přičemž se většinou jednalo právě o držitele malých vesnických statků či svobodných dvorů.¹⁷

Pramenná základna

Struktura stavu náboženství v polovině 17. století zpracovaná na základě soupisu podle víry se může jevit jako poněkud statická, jelikož nám ukazuje náboženskou příslušnost evidovaných osob pouze v konkrétním časovém bodě a nenabízí tak komparaci s dobou mladší ani s dobou předcházející. Pomíneme-li *Status animarum*, který sice vznikl ve stejném roce jako soupis podle víry, ale jeho členění sleduje strukturu církevní správy,¹⁸ pak jistou kompenzaci nabízí srovnání s údaji ze zповědních seznamů pražské arcidiecéze (taktéž ovšem sledující strukturu církevní); ty však na soupis podle víry přímo časově nenavazují (pravidelně od roku 1671), a navíc jejich souvislá řada končí rokem 1725.¹⁹ Na tradici zповědních

¹⁴ Josef JANÁČEK, *Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu*, Praha 1963, s. 157.

¹⁵ L. NEKVAPIL, *Náboženské poměry na Chrudimsku v 17. a 18. století*, s. 34, 36–37, 174.

¹⁶ V *Soupisu obyvatel dle víry z roku 1651* je na Chrudimsku celkem evidováno 31 mužů rytířského stavu, z nichž je 5 označeno za nekatolíky s nadějí na konverzi, dále 41 žen rytířského stavu, ze kterých 6 bylo vyznání nekatolického (taktéž s nadějí). V Chrudimském kraji byli ještě jmenovitě evidováni 4 vladykové katolické víry, 1 katolická žena vladyckého stavu, 2 katolíci erbovní měšťané, 2 katolické erbovní měšťanky, 1 hrabě a 1 hraběnka.

¹⁷ L. NEKVAPIL, *Náboženské poměry na Chrudimsku v 17. a 18. století*, s. 38–40.

¹⁸ Eliška ČÁNOVÁ, *Status animarum pražské arcidiecéze z roku 1651*, Sborník archivních prací 29, 1979, s. 20–55.

¹⁹ Josef Vítězslav ŠIMÁK (ed.), *Zповědní seznamy arcidiecéze Pražské z let 1671–1725*, sv. 2. (Chrudimsko, Čáslavsko), Praha 1918.

seznamů však od roku 1737 navázaly tzv. zpovědní výkazy,²⁰ které byly v stručnější formě (většinou již bez jmenného uvádění „heretiků“) zasilány arcibiskupské konzistoři představiteli jednotlivých vikariátů po vykonání velikonoční zpovědi ve všech farnostech spravovaného obvodu. Právě na základě tohoto pramene se zde pokusíme o charakteristiku vývoje tajného nekatolictví s důrazem na období let 1737–1781. Nepůjde však pouze o konstatování počtu nekatolíků v jednotlivých letech na území Chrudimského kraje, ale všimneme si zde i vývoje farní a vikariátní správy na daném území do vydání *Tolerančního patentu*. Významným pramenem, který velice vhodně doplňuje informační hodnotu zpovědních výkazů, je *Catalogus cleri* neboli soupis duchovenstva, na jehož základě je možné sledovat změny v počtu kléru na vybraném území. Pro potřeby této studie budeme vycházet z výtisků pro léta 1741 a 1771.²¹

Vzhledem ke skutečnosti, že doposud nedošlo k systematickému využití zpovědních výkazů pro období 18. století, není na škodu podat alespoň základní přehled o možnostech studia tohoto pramene v souvislosti s výzkumem náboženských poměrů a struktury farní správy. Zároveň je nutné brát informační hodnotu zpovědních výkazů kriticky, zejména proto, že se jedná o materiál obsahující velké množství statistických údajů, které pro většinu 18. století nelze objektivním způsobem ověřit. Při jejich zpracování je taktéž možné narazit na časté nepřesnosti v sumárních součtech v jednotlivých kategoriích, způsobené početní chybou zpracovatele výkazu. Podobně jako *Soupis obyvatel podle víry z roku 1651* evidují zpovědní výkazy, jak už z jejich názvu plyne, pouze osoby, které byly natolik schopné a rozumově vyspělé, aby se mohly účastnit katolické velikonoční zpovědi a svatého přijímání. Takové osoby byly římskokatolickou církví označovány pojmem „duše“ (*anima*).²² Později však ve výkazech přibyla i kolonka evidující děti předzpovědního věku (zpravidla do 12 let).

Zpovědní výkazy jsou cenné zejména množstvím údajů, které v rámci nich příslušný vikář zaznamenal a jemuž byly dodány podřízenými faráři. Nejedná se však pouze o informace týkající se náboženské příslušnosti farníků, tedy počtů zpovídaných, dále těch, kteří se nedostavili k přijímání, negligentů či osob podezřelých z „kacířství“, nýbrž od první poloviny 40. let 18. století obsahují také údaje demografického charakteru. Ty jsou uváděny za předchozí rok a mezi nejvýznamnější z nich patří počty narozených, oddaných a zemřelých, počet nemanželských dětí, později i dětí (od 60. let), které dosud nebyly schopné vykonat první zpověď ad. Ještě ve 30. a 40. letech nebyla zcela sjednocena formální úprava ani obsahová struktura zpovědních výkazů, od 50. let však už můžeme hovořit o jednotné formulářové „vizáži“ tohoto pramene.

²⁰ Národní archiv Praha (dále NA Praha), Archiv pražského arcibiskupství I (dále APA I), inv. č. 1584–1639, sign. B 25/55 – B 30/4, Zpovědní výkazy z let 1737–1811.

²¹ NA Praha, APA I, inv. č. 2468, 2493, *Catalogus cleri* 1741, 1771.

²² Pavla STUČHLÁ, *Prachatický vikariát 1676–1750. Vybrané otázky církevní správy*, Praha 2004, s. 34.

Členění zповědních výkazů po linii vertikální je naznačeno výše, nyní je třeba přiblížit strukturu pramene po linii horizontální. V jednotlivých řádcích výkazu nalezneme název farnosti a jméno jejího duchovního správce. Další kolonky (řádky) obsahují informace o případných přivtělených farách, filiálních kostelech a kaplích, jejich lokaci a patrociniu. Ke každému kostelu pak přísluší statistické údaje o náboženské příslušnosti a další informace demografické, jak již bylo popsáno. Bohužel ve výkazech nenajdeme údaje o pomocném duchovenstvu (kaplancech), které významným způsobem pomáhalo zajišťovat duchovní správu dané farnosti.

Výkazy za jednotlivé vikariáty byly vikariátním poslem po velikonočních svátcích doručovány pražské arcibiskupské konzistoři,²³ kde byly svázány do jedné knihy (po ročnicích). V těchto knihách se výkazy členily do jednotlivých krajů, ke kterým dané vikariáty příslušely.

Zajímavým pramenem pro sledování náboženských poměrů v pražské arcidiecézi jsou zprávy farních a vikariátních úřadů týkající se kacířů a podezřelých z kacířství z roku 1762, které byly odpovědí na sedm otázek arcibiskupské konzistoře. Tyto zprávy ovšem nepodávají pouze obraz stavu kacířství ze všech 51 vikariátů arcidiecéze v roce 1762, ale retrospektivně ukazují vývoj tajného nekatolictví zhruba 20 let nazpět, tedy přibližně od nástupu Marie Terezie na trůn v roce 1740. Vzhledem k tomu, že byly tyto dokumenty – stejně jako zповědní výkazy – vypracovány farními úřady, údaje o tajných nekatolicích se v obou pramenech de facto shodují, výhodou zde budiž především jmenné uvádění heretiků, které ve zповědních výkazech chybí.²⁴

Vývoj vikariátní správy

Chrudimský kraj vstupoval do 18. století územně rozdělen na dva vikariáty – chrudimský a litomyšlský, celý však spadal do působnosti pražské arcidiecéze.²⁵ Oba vikariáty během století několikrát změnilы svůj název podle místa působení aktuálního vikáře, jenž byl do své funkce instalován jako jeden z farářů daného vikariátního okrsku; sídlo vikáře tak nebylo vázáno ke konkrétnímu beneficiu. První vlna vzniku vikariátů v Čechách přišla po roce 1630 a byla jednou z rekatolizačních snah pražského arcibiskupa Arnošta Vojtěcha z Harrachu.²⁶ Cílem vzniku vikariátů bylo vytvoření středního článku církevní správy, který by nahradil zastaralé

²³ Tamtéž, s. 27.

²⁴ Ferdinand HREJSA, *Čeští kacíři 20 let před tolerancí*, in: František BEDNÁŘ – Ferdinand HREJSA – Bohuslav SOUČEK (edd.), *Reformační sborník. Práce z dějin československého života náboženského I*, Praha 1921, s. 80–192.

²⁵ J. V. ŠIMÁK (ed.), *Zповědní seznamy arcidiecéze Pražské z let 1671–1725*, s. 409–413.

²⁶ Osobě kardinála Arnošta Vojtěcha z Harrachu a době jeho života byly v české historiografii věnovány dvě významné práce, viz F. KRÁSL, *Arnošt hrabě Harrach, kardinál sv. církve římské a nižší arcibiskup pražský*; A. CATALANO, *Zápas o svědomí*.

a neúčinné instituce děkanství a arcijáhenství.²⁷ Do druhé třetiny 17. století také spadá vznik chrudimského i litomyšlského vikariátu, ačkoliv podle relace chrudimského vikáře z 5. října 1637 lze usuzovat, že chrudimský vikariát existoval dříve.²⁸

V roce 1636 se na Chrudimsku nacházelo 62 far, z nichž obsazených bylo pouze 19,²⁹ v polovině 17. století zde stále zůstávalo 33 far bez duchovního správce.³⁰ Jako konkrétní příklad je možné uvést situaci na rozsáhlém komorním panství Pardubice, ze kterého se zachovala zpráva generální komise, zasláná 28. července 1650 české komoře.³¹ Na Pardubicku se v daném roce nacházelo 18 far s 21 filiálními kostely, z nichž pouze 5 bylo opatřeno faráři, přičemž největší zastoupení měli Poláci z františkánského kláštera v Pardubicích, kteří dále spravovali 11 neobsazených far v rámci téhož dominia.³² Podrobněji je možné sledovat farní správu na Pardubicku (i na většině území Chrudimského kraje) v polovině 17. století na základě *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651*.

V roce 1671 bylo na Chrudimsku evidováno 39 far obsazených (7 děkanství), 11 far přivtělených, 2 fary pusté a 63 filiálních kostelů,³³ v roce 1725 už byla situace o poznání lepší, v kraji bylo zaznamenáno 50 far obsazených (z toho 4 administrované), 7 far přivtělených, dále 75 kostelů filiálních a 5 kaplí.³⁴ Oproti stavu v první polovině 17. století je patrné, že řada far v Chrudimském kraji ve druhé třetině století z důvodu špatného stavu zanikla, popřípadě byla přeměněna na filiálie či kaplanství. Farní správa se po skončení třicetileté války ani zdaleka nepodobala tridentským ideálům, ale na druhou stranu se v některých oblastech poměrně rychle dařilo bídnou situaci řešit.³⁵

V celozemském měřítku však existovaly zcela propastné rozdíly v hustotě i kvalitě farní sítě. Jak píše Eduard Maur ve své práci vycházející především z údajů duchovenských fází *Tereziánského katastru*, bylo k roku 1713 v Čechách obsazeno zhruba 42,5 % počtu předhusitských a 69,8 % počtu předbělohorských far, přičemž nejhůřší situace panovala na Chrudimsku, Boleslavsku, Bydžovsku a Hra-

²⁷ E. ČÁNOVÁ, *Vývoj správy pražské arcidiecéze v době násilné rekatolizace Čech*, s. 538.

²⁸ František ŠÁDA, *Vikariát Chrudim. Inventář k archivnímu fondu*, Okresní archiv v Chrudimi 1972, s. 2. V relaci chrudimského vikáře (1637) bylo evidováno ve vikariátu 61 farních a 101 filiálních kostelů, 3 děkanství; o duchovní správu se mělo starat 21 kněží a 5 pomocných duchovních. Stejný stav kostelů a farářů byl zaznamenán i v roce 1641.

²⁹ A. REZEK, *Dějiny prostonárodního hnutí náboženského*, s. 24.

³⁰ T. V. BÍLEK, *Reformace katolická*, s. 258.

³¹ Tomáš BÍLEK, *Stav far I. 1650–1652 v krajích Chrudimském (zvláště na panství Pardubickém), Kralohradeckém, Boleslavském, Slanském a Žateckém, pak v knížetství Fridlandském I. 1630*, Památky archeologické a místopisné 13, 1885, č. 1, s. 9–16 (pro Chrudimský kraj).

³² Tamtéž, s. 14–15.

³³ J. V. ŠIMÁK (ed.), *Zpovědní seznamy arcidiecéze Pražské z let 1671–1725*, s. 409–413.

³⁴ Tamtéž.

³⁵ Eliška Čáňová zjistila srovnáním *Status animarum* s první řadou zpovědních seznamů, že za první dvacetiletí po třicetileté válce (1651–1671) došlo k obrovskému nárůstu v počtu spravovaných katolických farností a také ke značnému zlepšení přehledu o opuštěných farářích a filiálních kostelech. Viz E. ČÁNOVÁ, *Status animarum pražské arcidiecéze z roku 1651*, s. 39–40.

decku. Celkově se tedy v Čechách nacházelo 950 obsazených far oproti zhruba 2 237 uváděným v době před rokem 1420.³⁶

Během první poloviny 18. století počet kostelů a duchovních správců v rámci obou vikariátů Chrudimského kraje značně narostl (tento nárůst nutně sledoval i velký populační růst v tomtéž období) a tak bylo potřeba učinit správní reformu, která by rozsáhlá území vikariátů rozdělila na menší celky.³⁷ 13. ledna 1750 vstoupil v platnost „*Dekret o úpravě vikariátních obvodů na území Chrudimského kraje*“, na jehož základě došlo k rozdělení územních obvodů vikariátů chrudimského³⁸ a ústecko-orlického (litomyšlského)³⁹ a ke vzniku dalších tří vikariátů. Jednalo se o vikariáty se sídlem ve Skutči,⁴⁰ Holicích (později sídlo v Chroustovicích a Dašicích)⁴¹ a Limberku (dnes Pomezí, později sídlo v Litomyšli).⁴² Tato změna byla velice podstatná, jelikož zmenšila vikariátní obvody z 26 farností s duchovním správcem na 8 až 13, což bylo vzhledem ke správě nábožensky nejednotné oblasti velmi praktické.

Významné bylo zejména zřízení vikariátního úřadu ve Skutči (děkanství založeno 1655), který začal fungovat již během února 1750 a který byl nadřízenou instancí pro 9 farností (1 přivtělenou), 2 filiální kostely a 17 kaplí (včetně rezidenční kaple na hradě Rychmburk). Skutečský vikariát vznikl vyčleněním jihozápadních farních obvodů z vikariátu chrudimského⁴³ a svým územním rozsahem pokrýval zejména ty farnosti, které byly z náboženského hlediska problematické. Podle slov Antonína Rezka byla Skuteč v polovině 18. století „*zvláštním sídlem*

³⁶ Eduard MAUR, *Problémy farní organizace pobělohorských Čech*, in: HLEDÍKOVÁ Zdeňka a kol. (edd.), *Traditio et cultus. Miscellanea historica bohemia*, Praha 1993, s. 163–176, zde s. 166, 168, 170.

³⁷ V roce 1746 se na území Chrudimského kraje nacházelo 52 obsazených far (z toho 8 děkanství a 4 administratury), 8 přivtělených far, 36 filiálních kostelů a 70 kaplí. Oba vikariáty měly v této době 26 obsazených far.

³⁸ Chrudimskému vikariátu (později pardubický a bohdanečský) zůstaly po rozdělení v roce 1750 následující děkanství a farnosti: děkanství v Chrudimi a Pardubicích a dále farnosti Bohdaneč, Heřmanův Městec, Hrochův Týnec, Mikulovice, Přelouč, Sezemice, Svinčany, Týnec nad Labem, Osice, Zdechovice.

³⁹ Vikariát ústecko-orlický (dříve litomyšlský, vysokomýtský či cerekvický) byl v r. 1750 tvořen děkanstvími v Ústí nad Orlicí, Lanškrounu, Litomyšli a farami v Opatově (dříve Apštorf), České Třebové, Čermné, Cerekvicích, Jablonném nad Orlicí, Českých Heřmanicích, Čisté (dříve Litrbachy), Morašicích, Sloupnici a Horních Heřmanicích. Viz František ŠÁDA, *Vikariát Skuteč. Inventář k archivnímu fondu*, Okresní archiv v Chrudimi, 1972, s. 2.

⁴⁰ Pod správu skutečského vikariátu spadalo v roce 1750 děkanství ve Skutči, farnosti Bojanov, Hlinsko, Krouna, Luže, Svatka, Trhová Kamenice, Včelákov, Žumberk a rezidenční kaplanství na hradě Rychmburk.

⁴¹ Holický vikariát byl v době vzniku tvořen děkanstvím ve Vysokém Mýtě a farnostmi ve Vysokém Chvojně, Brandýse nad Orlicí, Chocni, Chroustovicích, Dašicích, Holicích, Rovni, Zámrsku (během 18. století prakticky permanentně administrovaná farnost).

⁴² Limberský vikariát tvořily v roce 1750 děkanství v Poličce a farnosti Dolní Újezd, Bystré, Banín, Karle, Limberk, Nové Hrady, Sebranice, Svojanov a Německá Bělá.

⁴³ F. ŠÁDA, *Vikariát Skuteč*, s. 1–2, 5.

kacířství“.⁴⁴ Velký vliv nekatolictví na území skutečského vikariátu je patrný i z množství výslechových protokolů⁴⁵ či z řady nařízení a patentů, které směřovaly hlavně do této oblasti.⁴⁶ Jedním z nich bylo i nařízení arcibiskupské konzistoře z 8. prosince 1760 (zvláště pro Rychmbursko), které se týkalo uherských kazatelů „jazyka a původu slovanského“, přicházejících do Čech v období sedmileté války. Toto nařízení prikazovalo predikanty a kolportéry tvrdě stíhat, jelikož knihami, které přinášejí, „způsobují rozkol a naklánějí lid k víře evangelické“.⁴⁷

Vznik skutečského vikariátu v roce 1750 však nebyl první církevně-správní reorganizací na Skutečsku. Již v roce 1737 byl skutečský farní obvod dělen na popud tehdejšího majitele rychmburského panství Štěpána Viléma Kinského. Kinský tehdy žádal o obsazení zámecké kaple na hradě Rychmburk, která měla sloužit k duchovní správě hradu, dále o zřízení far v Krouně, Svratce a Včelákově (panství Rosice). Jednalo se však spíše o obnovení farností, které zde již ve 14. století existovaly. Kinského návrh byl 8. května 1737 schválen arcibiskupem, a tak už nic nebránilo v obsazení jmenovaných beneficií.⁴⁸

Úřad skutečského vikáře byl také dlouhých 32 let spojen pouze s jedním jménem, a sice s Janem Felixem Chuchelským z Nestajova, který se v roce 1737 stal prvním farářem obnovené fary v Krouně a od roku 1749 děkanem ve Skutči. Po vzniku vikariátu v roce 1750 se Chuchelský ujal funkce vikáře, v níž působil až do smrti v roce 1782.⁴⁹ Období jeho úřadování je přitom spojeno zřejmě s největší aktivitou nekatolíků v této oblasti, kteří se projevovali zejména hojným stykem s emigrantskou cizinou, což s sebou neslo další problémy. Velice těžkými léty pak byla doba před i po vydání *Tolerančního patentu*, která byla příznačná nemalými mezikonfesijními potyčkami.

Ke změně ve správní struktuře vikariátů na území Chrudimského kraje došlo na přelomu 50. a 60. let 18. století, kdy se od vikariátu ústecko-orlického (dříve litomyšlského) oddělilo děkanství v Litomyšli a od vikariátu chroustovického (dříve holického) děkanství ve Vysokém Mýtě; obě se následně připojila k vikariátu limberskému, sídlo vikáře se však přesunulo do Litomyše. Poslední velkou změnou ve vikariátní struktuře na Chrudimsku v 18. století bylo zřízení dalších dvou nových vikariátů v roce 1782. Jednalo se o vikariátní úřady v Poličce⁵⁰

⁴⁴ A. REZEK, *Dějiny prstonárodního hnutí náboženského*, s. 123.

⁴⁵ Státní okresní archiv Chrudim (dále SOKA Chrudim), fond Vikariátní úřad Skuteč, inv. č. 1798, kart. 20, Výslechové protokoly nekatolíků kolem poloviny 18. století.

⁴⁶ Např. Karel Václav ADÁMEK, *Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. věku. Díl 1, z let 1750–1782*, Praha 1911.

⁴⁷ A. REZEK, *Dějiny prstonárodního hnutí náboženského*, s. 127–128.

⁴⁸ F. ŠÁDA, *Vikariát Skuteč*, s. 7–8.

⁴⁹ Tamtéž, s. 6.

⁵⁰ Jindřich RŮŽIČKA a kol., *Okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli. Průvodce po archivních fondech a sbírkách*, Hradec Králové 1973, s. 359 nn. Do obvodu poličského vikariátu v roce 1800 patřilo děkanství v Poličce a fary v Banině, Bělé nad Svitavou, Borové, Bystrém, Jedlové, Karli, Korouhvi, Mikulči, Nových Hradech, Pomezí (dříve Limberk), Proseči, Sebranicích, Stašově, Svojanově a Telecím.

a v Chrasti.⁵¹ Zlomovým okamžikem v církevní správě pak jistě bylo připojení Chrudimska k diecézi královéhradecké, k čemuž však došlo až v roce 1784.

Vikariátní správa se v Chrudimském kraji během 18. století jak vidno značně proměnila, proto je vhodnější při sledování vývoje církevní správy (zejména farní) pro území celého kraje vycházet ze souhrnných údajů, které nejsou změnami v dělení vikariátů či přesunu jednotlivých farností v rámci nich nijak ovlivněny.

Vývoj farní správy

Co se týče farní správy v Čechách (na Chrudimsku zvláště), ta se po třicetileté válce nacházela v dosti žalostném stavu, což bylo krátce naznačeno na předchozích řádcích. Její vývoj v této době lze sledovat na základě dosti neúplného *Status animarum* z roku 1651, pro některá panství je velice dobře využitelný i *Soupis obyvatel podle víry* z téhož roku. Srovnání obou pramenů však může být zejména z důvodu jejich různé proveniencie a tedy různého vnitřního členění často komplikované a vyžaduje značně kritický přístup.⁵² Důležitými prameny pro rekonstrukci farní správy v druhé polovině 17. století jsou bezesporu zprávy farářů o stavu far v Čechách z let 1677 a 1700, které byly koncipovány jako odpovědi na 42 otázek arcibiskupské konzistoře (33 otázek v případě pražských far).⁵³ Velký potenciál zejména k lokálním dějinám farní správy skýtají archivní fondy vikariátních a farních úřadů (popř. děkaných úřadů), které však začaly být využívány teprve v nedávné době z důvodu jejich dosud všeobecně nedostatečného zpracování.⁵⁴

Na následujících řádcích se však pokusíme o nastínění problematiky vývoje farní správy na základě zповědních výkazů pražské arcidiecéze pro vikariáty Chrudimského kraje z let 1737–1781, k jejichž využití doposud prakticky nedošlo. Jejich informační hodnota je přitom poměrně vysoká, zvláště pak od druhé poloviny 18. století. Z důvodu časově náročného zpracování zповědních výkazů byly vývojové trendy sledovány v pětiletých intervalech, s výjimkou prvního období 1737–1741, kdy byla snaha postihnout první ročník obnovené řady pravidelně vznikajících výkazů. Údaje o počtu far, filiálií a kaplí jsou navíc pro léta 1741 a 1771 doplněny informacemi z tištěných soupisů duchovních (*Catalogus cleri*), aby byla jasně vidět vývojová tendence v počtu farního kléru, který je ve zповědních výkazech evidován neúplně.

⁵¹ František ŠÁDA, *Archív vikariátu Chrast. Inventář k archivnímu fondu*, Okresní archiv v Chrudimi 1973, s. 9–11. Do roku 1785 tvořily chrastický vikariát pouze dvě farnosti – Chrast a Vejvanovice; od roku 1785 byl vikariát rozšířen o farnosti Rosice, Luže, Včelákov, Chroustovice, Hrochův Týnec, Uhersko a Řepníky.

⁵² E. ČÁŇOVÁ, *Status animarum pražské arcidiecéze z roku 1651*, s. 33 nn.

⁵³ Uloženy v NA Praha, fond APA I.

⁵⁴ Shrnutí pramenů k dějinám církevní správy nejnověji viz P. STUHLÁ, *Prachatický vikariát 1676–1750*, s. 8–12.

Jak tedy vypadala proměna farní správy na Chrudimsku v 18. století? Jestliže můžeme pro 30. léta 17. století mluvit o počtu 62 far na území Chrudimského kraje (bez přihlídnutí k jejich obsazenosti), v roce 1671 na základě zповědních seznamů zjišťujeme jejich výrazný úbytek na 50. V celé zemi lze pozorovat množství rozpadajících se církevních objektů, ať už se jednalo o kláštery, kostely, kaple či fary. Jejich pustnutí bylo způsobeno jednak nedostatkem kněží, kteří by tyto stavby udržovali ve funkčním stavu, ale i probíhající třicetiletou válkou a okolnostmi předcházejícími. Na obnově farní správy se ve druhé polovině 17. století a ve století následujícím začali podílet příslušníci různých církevních řádů, z nichž na prvním místě bezesporu stáli jezuité.⁵⁵

Již v roce 1725 se na Chrudimsku nacházelo 57 far, z nichž 7 bylo neobsazených. Na původní stav z roku 1636 se farní správa v této oblasti dostala zhruba ve druhé polovině 30. let 18. století, počet přivtělených (neobsazených) far však oproti době před sto lety klesl ze 43 na 9. Toto číslo se ještě postupem času snížilo na 7, ačkoliv celkový počet far se do vydání *Tolerančního patentu* už příliš neměnil a skončil na hodnotě 65.

Tab. 1: Vývoj počtu far a kostelů v Chrudimském kraji v letech 1671–1781

Rok	Fary obsazené	Fary přivtělené	Filiální kostely	Kaple	Celkem far, filiálních kostelů a kaplí
1671	39	11 ^(a)	63	–	113 ^(a)
1725	50	7	75	5	137
1737	52	9	44	57	162
1741	53	9	37	60	159
1746	52	8	36	70	166
1751	53	8	32	69	162
1756	56	7	33	70	166
1761	56	7	34	69	166
1766	57	7	34	68	166
1771	57	7	38	64	166
1776	57	7	37	65	166
1781	58	7	34	71	170

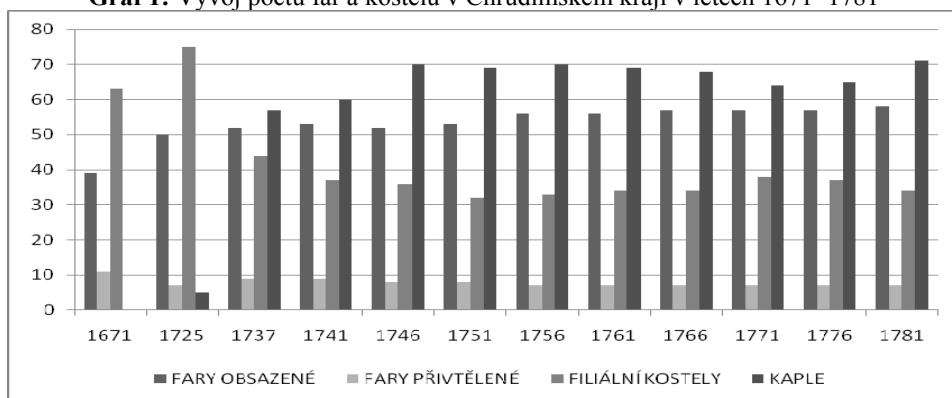
(a) V roce 1671 byly navíc evidovány 2 fary zcela pusté, které nejsou do přehledu započítávány.

Velice zajímavým fenoménem v první půli 18. století, který lze ve zvýšené míře pozorovat pro sledovanou oblast, je institut kaplanství. Při pohledu do tabulky č. 1 (popř. do grafu č. 1) je od 30. let zcela zřejmá přeměna filiálních kostelů na kaple, což, jak uvidíme dále, není dáno pouze změnou v tehdejší chápání církevních staveb či změnou pojmosloví. Ačkoliv v roce 1725 bylo v Chrudimském kraji evidováno pouze 5 kaplí a 75 filiálních kostelů, v roce 1737 se celkový počet filiá-

⁵⁵ Josef HANZAL, *Od baroka k romantismu. Ke zrození novodobé české kultury*, Praha 1987, s. 109.

lek včetně kaplí zvýšil na 101, zároveň však došlo k přeměně velké části filiálních kostelů na kaple; tento trend navíc v malém měřítku pokračoval i ve 40. letech, o výrazné změně však již mluvit nelze. Zůstává tedy otázkou, proč docházelo na přelomu první a druhé třetiny 18. století k tak výrazné změně ve struktuře farní správy. Pokusme se nyní alespoň naznačit příčiny, které mohly vést k tomuto vývoji.

Graf 1: Vývoj počtu far a kostelů v Chrudimském kraji v letech 1671–1781

V souvislosti se změnami farní správy je nutné poukázat na personální obsazení beneficií, filiálek a kaplí. Pobělohorské 17. století je obecně známé naprostým nedostatkem katolického farního kléru, což bylo částečně naznačeno už v předchozím textu. Jako příklad je možné uvést litomyšlské děkanství v roce 1630, kde z celkového počtu 21 far byly obsazeny pouze 3.⁵⁶ Církev se i v druhé polovině 17. století stále snažila o stabilizaci farní správy dosazením katolických farářů do nábožensky nejproblematičtějších oblastí, byla ovšem postižena zejména nedostatkem personálním. Situaci však měla nesnadnou i co do stavu samotných objektů far a kostelů, které často ani obsadit nešly. S velkými problémy se v této době potýkala i vrchnost, která měla patronátní práva ke kostelům, ovšem peníze na jejich opravu nebyly. Hlavní ekonomickou snahou vrchnosti bylo obsazení pustých usedlostí a zabránění ve zbíhání poddaných, jistou roli zde mohlo hrát i tolik diskutované utužování robotních povinností. Celkový stav se začal zlepšovat na konci 17. století kvůli velkému populačnímu růstu, díky němuž bylo možné, ale i nutné, hustotu a kvalitu farní správy zvyšovat. Právě farníci byli rozhodující složkou v příjmech benefícia a tedy faráře, proto stoupající tendence v počtu obyvatel na přelomu staletí a s tím související lepší finanční zabezpečení kněžstva umožnilo farářům vydržovat pomocné duchovenstvo.⁵⁷

⁵⁶ A. REZEK, *Dějiny prstonárodního hnutí náboženského*, s. 24.

⁵⁷ P. STUHLÁ, *Prachatický vikariát 1676–1750*, s. 83.

Během první poloviny 18. století se tak mohl v rámci farní správy rozvinout institut kaplanství (v zemích habsburské monarchie od 17. století),⁵⁸ tedy postupné obsazování kaplí (dříve filiálních kostelů spravovaných faráři) pomocným duchovenstvem, které navíc bylo oproti farářům finančně mnohem nenáročnější.⁵⁹ V následující tabulce č. 2 je uvedeno srovnání počtu farního kléru včetně pomocných kněží v letech 1741 a 1771 v závislosti na počtu far, kaplí a filiálních kostelů. Je zřejmé, že během třicetiletého období docházelo jen k minimálním změnám v počtu kaplí a filiálek, stále však mírně narůstal počet far (a tedy i farářů). Zajímavá je však situace v případě kaplanů, jejichž počet se za stejné období na daném území více než zdvojnásobil. Nejenže by jejich počet v roce 1771 s přehledem pokryl všechny kaple na území kraje, ale zároveň by kaplani obsáhli správu takřka třetiny filiálních kostelů, k čemuž jistě docházelo zcela běžně. Nelze si ovšem představit, že v 18. století zákonitě každou „kapli“ obhospodařoval jeden kaplan. Je však zcela nepopíratelné, že změna v klasifikaci nefarních kostelů (kaple a filiálky) úzce souvisela s rozvojem institutu kaplanství. Celá řada osobních kaplanů (*capellani personales*) působila u farních kostelů, předpokladem však byla dobrá hospodářská prosperita daného benefícia, která musela pokrýt finanční nároky faráře i pomocného duchovenstva. Pro srovnání uveďme výsledky výzkumu Pavly Stuchlé pro prachatický vikariát (Prácheňský kraj), která zjistila, že v polovině 18. století se počet pomocného duchovenstva téměř vyrovnal počtu farářů,⁶⁰ což lze pro stejné období konstatovat i v případě Chrudimského kraje. Na počátku 70. let tvořilo pomocné duchovenstvo dokonce 58 % veškerého kléru na námi sledovaném území.⁶¹

Tab. 2: Stav farní správy v Chrudimském kraji v letech 1741 a 1771 na základě srovnání zповědních výkazů s *Catalogem cleri*

Rok	Farářů	Obsazených far	Kaplanů	Kaplí	Filiálních kostelů	Administrátorů	Administrovaných far (kaplanství)
1741	9	53	37	60	37	4 ^(a)	5 ^(a)
1771	5	57	76	64	38	3 ^(b)	3 ^(b)

(a) Děkanství ve Vysokém Mýtě ve zповědních výkazech uvedeno jako administrované, v *Catalogu cleri* jako obsazené farářem.

(b) Administrovaná rezidenční kaple na hradě Rychmburk v roce 1771; kaple sloužila pro duchovní správu hradu a vrchností. Ve zповědních výkazech uváděna samostatně (podobně jako farnosti).

⁵⁸ Rudolf ZUBER, *Osudy moravské církve v 18. století (1695–1777)*, I. sv., Praha 1987, s. 201.

⁵⁹ V Prácheňském kraji se zhruba od 30. let 17. století ustálil příjem benefícia na 300 zlatých, což představovalo jakési životní minimum faráře. Naopak roční plat kaplana se zde v první polovině 18. století pohyboval v rozmezí 50–80 zlatých, zcela výjimečně až 100 zlatých. Viz P. STUHLÁ, *Prachatický vikariát 1676–1750*, s. 79, 85.

⁶⁰ Tamtéž, s. 88.

⁶¹ Pro srovnání uveďme, že na základě *Catalogu cleri* byl zjištěn nárůst počtu pomocného duchovenstva v Plzeňském kraji v roce 1771 oproti roku 1741 o 75 % na celkovou hodnotu 55 % veškerého kléru.

Podívejme se nyní na vývoj průměrné velikosti farnosti podle počtu duší, pro které daný farní obvod zabezpečoval duchovní správu. V roce 1671 tvořilo „průměrnou“ farnost na území Chrudimského kraje zhruba 1 261 duší, tedy osob starších 10–12 let.⁶² Především v důsledku třicetileté války však došlo ke značnému poklesu populace v českých zemích, proto je údaj z počátku 70. let mírně zavádějící. Přestože se stav farní správy pomalu zlepšoval, růst populace zejména v první polovině 18. století způsobil to, že počet duší na jednoho faráře (popř. na jednu farnost) stále rostl. V roce 1741 tak činil 1 986 duší na jednu farnost (resp. 2 287 duší na faráře), o třicet let později dokonce připadlo 2 183 duší na farnost (resp. 2 451 na faráře). Průměrný počet duší na jednoho faráře v Chrudimském kraji v roce 1713 spočítal Eduard Maur na 2 637, celozemský průměr ve stejném roce činil 1 482 duší.⁶³ Například v již zmíněném prachatickém vikariátu připadalo v polovině 18. století na jednoho faráře zhruba 1 184 duší, v celé pražské arcidiecézi byl pak průměr 1 457 duší na farnost.⁶⁴ Pro srovnání můžeme uvést stav v olomoucké diecézi, kde na počátku 70. let 18. století tvořilo průměrnou farnost 1 930 duší. I zde však panovaly obrovské lokální rozdíly (okolí Valašského Meziříčí 3 188 duší, Mikulov 1 207 věřících na farnost).⁶⁵ Největší farností na Chrudimsku v roce 1741 byla Litomyšl s počtem 5 485 duší, naopak nejmenší byly Kladruby nad Labem s pouhými 305 věřícími.

Jak již bylo ukázáno, v 18. století výrazným způsobem rostl početní stav pomocného duchovenstva (kaplanů), které taktéž zajišťovalo duchovní správu svěceného území, ačkoliv jeho pravomoci byly mnohem menší než v případě farářů. Pokud bychom tedy zcela hypoteticky přepočítali počet duší na počet všech duchovních v Chrudimském kraji, vycházelo by v roce 1741 na jednoho faráře či kaplana 1 409 duší a v roce 1771 dokonce 1 066 duší, což jsou čísla pro jisté ospravedlnění vývoje katolické farní správy mnohem příznivější, o to více je ovšem musíme chápat kriticky.

Výše uvedené „průměrné“ ukazatele však nelze v žádném případě brát za určující faktory kvality farní duchovní správy v 18. století, jelikož o samotné kvalitativní stránce může vypovídat kupříkladu zkušenost, důslednost, kazatelská či katechická činnost konkrétního kněze, ovšem nikdy pouze statistické ukazatele. Avšak i značná rozsáhlost farních obvodů, která byla velice dlouho typická právě pro oblasti východních a severovýchodních Čech, do jisté míry negativně ovlivňovala onu kvalitu pastorální péče ještě v první třetině 18. století, jelikož faráři často strávili mnoho času cestami ke vzdáleným filiálním kostelům a dalšími povinnostmi spojenými s jejich povoláním. Přitom se nezdálo, že by se setkávali se značnou neochotou ze strany farníků i vrchností.⁶⁶

⁶² Do průměru byly zahrnuty farnosti obsazené i přivtělené (bez 2 pustých far). Pokud bychom nepočítali fary přivtělené, činil by průměr 1 617 duší na jednu farnost.

⁶³ E. MAUR, *Problémy farní organizace pobělohorských Čech*, s. 167–168.

⁶⁴ P. STUHLÁ, *Prachatický vikariát 1676–1750*, s. 35.

⁶⁵ R. ZUBER, *Osudy moravské církve, I. sv.*, s. 187.

⁶⁶ E. MAUR, *Problémy farní organizace pobělohorských Čech*, s. 172.

Zcela stranou jsme v rámci této problematiky ponechali rozlohu jednotlivých farností a vzdálenost od center správy (ať už vrchnostenské, tak církevní), respektive jejich dostupnost, ať už ze strany duchovních, tak ze strany věřících. Nemyslím si, že by byl tento faktor zanedbatelný, ovšem zasloužil by si hlubší studium v kontextu s geografickou strukturou dané oblasti (např. charakter krajiny, výškové rozdíly, překážky apod.).

Náboženské poměry a vývoj tajného nekatolictví v 18. století

Stav farní správy lze všeobecně považovat za velice důležitý faktor v otázce rekatolizace, který přímo ovlivňoval kvalitu zázemí katolické církve v lokálním rámci, na druhou stranu v některých oblastech chatrná farní správa umožňovala větší rozvoj tajného nekatolictví. Na základě zpovědních výkazů však lze sledovat mnohem více oblastí a ukazatelů než pouze stav církevní správy. Jednou z těchto oblastí je právě přežívání tajného nekatolictví, které je navíc v rámci pramene „kvalitativně“ roztrženo do jednotlivých kategorií podle jeho míry. Katolická církev skutečně ve svých záznamech o stavu nekatolíků v jednotlivých vikariátech zhruba od 40. let 18. století pečlivě rozlišovala míru projevů „lutriánského bludu“ u jednotlivých „hříšníků“. Objevují se tak kolonky evidující osoby řádně zpovídané včetně přijetí svátosti oltářní, dále farníky zpovídané, ovšem bez absolvování svátého přijímání a dále pak osoby nedbalé (*negligentes*), podezřelé z „kacířství“ (*suspecti de haeresi*) a „heretiky“ (*haeretici*). Vymezení přesných hranic mezi třemi posledně jmenovanými skupinami „věřících“ je však otázkou dnes jen těžko zodpověditelnou, patřící spíše do spektra zájmu religionistů, popř. teologů.

Příslušnost k římskokatolické církvi s projevy katolické zbožnosti byly dány zejména přístupem věřícího ke svátostem, z nichž pro legitimizaci osoby k církvi sloužila v raném novověku především svátost smíření neboli zpověď, praktikovaná nejčastěji v podobě ušní zpovědi. To byl také jeden ze zásadních rozporů s protestantskými konfesemi, který vznikl na základě ustanovení Tridentského koncilu. Luteráni uznávali zpověď jen jako obřad a praktikovali ji pouze v podobě zpovědi generální, ještě odmítavěji se proti ní stavěli kalvinisté.⁶⁷ Zpověď musel v katolické církvi každý věřící vykonat alespoň jednou ročně, obecně se ustálila praxe chodit ke zpovědi v období před Velikonocemi (tzv. velikonoční zpověď). V Čechách a na Moravě se ustálilo pravidlo posílat ke zpovědi děti okolo 10 až 12 let věku, záleželo ovšem na jejich rozumové vyspělosti.⁶⁸ Na základě vykonané zpovědi bylo věřícímu následně farářem vystaveno potvrzení (někdy jako „zpovědní cedulka“), které byl farník povinen předložit duchovní správě. Později začaly být sestavovány zpovědní seznamy, ve kterých byl uváděn počet zpovídaných v jednotlivých farnostech, nebo těch, kteří se ke zpovědi nedostavili (1671–1725 uvádění jmenně),

⁶⁷ R. ZUBER, *Osudy moravské církve, I. sv.*, s. 221.

⁶⁸ Tamtéž, s. 222.

popřípadě se nedostavovali pravidelně. Vykonaná zpověď měla být doprovázena svatým přijímáním, jehož praxe (eucharistie) již od dávných dob tvořila zásadní rozpor mezi římskokatolickou církví a protestantskými konfesemi. Na základě vykonání nebo nevykonání (popř. dlouhodobého nevykonávání) těchto rituálů byl následně křesťan zařazen do příslušné kolonky ve zpovědním seznamu (výkazu).

V polovině 17. století trpěli zejména nově obrácení nekatolíci velkou nechutí k vykonávání velikonoční zpovědi (nepochybně i ke svatému přijímání).⁶⁹ Odmítavě se proti zpovědi stavěli také mladí lidé a vojáci, výjimkou nebylo ani obstarávání zpovědních potvrzení neoficiální cestou.⁷⁰ Pokud už však byli donuceni zpověď vykonat, často se vyhýbali alespoň svatému přijímání. Většina nekatolíků nakonec formálně přijala status „katolíka“, ovšem jejich vnitřní přesvědčení vypadalo naprosto jinak. Proto také objektivní sledování vývoje tajného nekatolictví v Čechách a na Moravě v 18. století není zcela možné, neboť, jak uvádí Zdeněk R. Nešpor, k dějinám tohoto hnutí dnes máme pouze prameny vzniklé od samotných pronásledovatelů tajných nekatolíků a o jeho fungování nás tudíž nejlépe informuje „stav religiozity čerstvých emigrantů“, se kterými byli čeští nekatolíci spjati až do doby toleranční.⁷¹ Přesto jsou *Soupis obyvatel podle víry, Status animarum*, zpovědní seznamy (výkazy), výslechové protokoly, soudní akta, různá nařízení, instrukce a další prameny často jedinými materiály, na jejichž základě se můžeme pokusit podobu tajného nekatolictví na určitém území zrekonstruovat.⁷²

Tabulka č. 3 zobrazuje vývoj počtu věřících na Chrudimsku v poslední třetině 17. a v první třetině 18. století podle vykonané či nevykonané zpovědi. Je patrné, že ještě v 70. letech 17. století se vyskytovalo jisté množství „nábožensky nekonformních“ osob, které bylo postupem času značně eliminováno. Díky alespoň sporadickému a zlomkovitému dochování zpovědních seznamů z doby před rokem 1671 můžeme jít v případě Chrudimského kraje ještě o něco hlouběji do minulosti. V rámci archivního fondu pražského arcibiskupství je uložen sumární zpovědní výkaz s údaji z jednotlivých farností Chrudimského kraje z roku 1662.⁷³ V seznamu jsou zřejmě uvedeny pouze v té době obsazené farnosti (31), přičemž údaje nebyly zaznamenány pro farnosti Bystré a Lanškroun. Ve zbývajících 29 farních obvodech bylo k roku 1662 evidováno 50 506 zpovídaných věřících, 634 negligentů a 42 „heretiků“. ⁷⁴ Vzhledem k populačnímu boomu, který ve druhé polovině 17. století započal, byl podíl zjevných nekatolíků na tehdejší celkové počtu

⁶⁹ A. REZEK, *Dějiny prostonárodního hnutí náboženského*, s. 49.

⁷⁰ R. ZUBER, *Osudy moravské církve, I. sv.*, s. 223.

⁷¹ Jiří JUST – Zdeněk R. NEŠPOR – Ondřej MATĚJKA a kol., *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*, Praha 2009, s. 140.

⁷² Rudolf Zuber naopak považuje zpovědní seznamy za velmi cenný statistický materiál, jehož věrohodnost převyšuje podobné prameny světské provenience. Viz R. ZUBER, *Osudy moravské církve, I. sv.*, s. 228.

⁷³ NA Praha, APA I, inv. č. 5480, kart. 4490, Počet zpovídaných na Chrudimsku 1662.

⁷⁴ Nejvíce „kacířů“ bylo v roce 1662 evidováno ve farnosti Žumberk, přesto se však jejich podíl na všech „duších“ pohyboval okolo 1,7 % (869 zpovídaných, 15 nekatolíků).

katolických věřících zcela minimální. Výskyt „kacířů“ či jejich menších skupin tak nabýval zcela sporadického a úzce lokálního charakteru, který se udržel takřka po celé 18. století.

Tab. 3: Náboženské poměry v Chrudimském kraji v letech 1671–1725 na základě zpovědních seznamů pražské arcidiecéze⁷⁵

Rok	Kacířích	Negligentů	Heretiků
1671	62 835	176	56
1676	67 860	623	33
1681	71 872	56	2
1686	75 170	62	2
1691	78 894	11	–
1696	80 917	21	15
1701	87 588	6	1
1706	94 925	12	–
1711	100 398	11	13
1716	101 660	5	4
1721	105 086	9	13
1725	100 516	35	1

V následující tabulce č. 4 jsou uvedeny údaje o vykonané zpovědi a následném přijetí svátosti oltářní v letech 1737–1781 ve všech farnostech Chrudimského kraje. Taktéž je zde naznačen vývoj počtu negligentů (nedbalých), osob podezřelých z „kacířství“ a „kacířů“.

Tab. 4: Náboženské poměry v Chrudimském kraji v letech 1737–1781 na základě velikonočních zpovědních seznamů pražské arcidiecéze

Rok	Zpověď i přijímání	Zpověď bez přijímání	Nedbalí	Podezřelí z hereze	Heretici
1737	117 354	2 720	12	182	
1741	118 351	2 829	–	12	
1746	119 592	3 183	51	81	36
1751	119 327	3 047	56	138	29
1756	130 073	3 137	110	73	–
1761	124 984	3 372	25	70	1
1766	129 474	4 144	9	64	1
1771	135 816	3 833	10	33	–
1776	132 061	4 858	1 167	103	2
1781	137 795	4 583	25	269	25

Pozn.: V letech 1737 a 1741 nebyly kategorie „podezřelí z hereze“ a „heretici“ rozlišovány.

⁷⁵ Zdroj údajů viz J. V. ŠIMÁK (ed.), *Zpovědní seznamy arcidiecése Pražské z let 1671–1725*, sv. 2. (Chrudimsko, Čáslavsko).

Populační růst v 18. století byl zcela jasně kopírován i vzrůstajícím počtem věřících, kteří vykonávali zpověď i svatě přijímání. Stejný trend sledovala i kategorie osob pouze zpovídaných, u ostatních a nábožensky zároveň nejproblematičtějších kategorií nelze o jednotné vývojové linii hovořit. Navíc do počátku 40. let nebylo ve zповědních výkazech rozlišováno mezi osobami podezřelými z „kacířství“ a osobami uznanými církví za „heretiky“, což však není v tomto případě příliš podstatné. Zajímavý je ovšem výrazný pokles nekatolíků mezi léty 1751 až 1756, a to jak v případě osob pouze podezřelých, tak i zjevných „heretiků“. ⁷⁶ Tento stav trval až do přelomu první a druhé poloviny 70. let 18. století, kdy došlo k jakési aktivizaci tajného nekatolictví, ⁷⁷ která mohla být způsobena stejnými okolnostmi, které vedly i ke vzniku poddanského povstání v roce 1775, ačkoliv náboženské příčiny zřejmě nehrály roli zdaleka ve všech oblastech. ⁷⁸

⁷⁶ Na základě arcibiskupské zprávy z roku 1762 o českých kacířích, která je shrnutím již zmíněných farních a vikariátních zpráv týkajících se kacířů a podezřelých z kacířství z téhož roku a kterou zaslal arcibiskup Jan Gustav Mořic z Manderscheid-Blankenheimu (1733–1763) císařovně Marii Terezii, zjišťujeme stav tajného nekatolictví v celé arcidiecézi v roce 1762. V Chrudimském kraji vypadala situace následovně:

V pardubickém vikariátu: farnost Týnec nad Labem – 4 osoby podezřelé z kacířství; farnost Zdechovice – 14 osob podezřelých z přechovávání nekatolických knih; farnost Bohdaneč – 1 osoba vyšetřovaná z důvodu přechovávání knih a kvůli kacířským řečem proti uctívání svatých;

Ve skutečském vikariátu: farnost Bojanov – 3 osoby vyšetřované kvůli kacířským pomluvám svatých, odpustků a pro zanedbávání bohoslužeb; farnost Skuteč – 1 osoba vyšetřovaná z důvodu kacířských řečí; farnost Svratka – 1 osoba podezřelá z kacířství;

V chroustovickém vikariátu: farnost Holice – 3 osoby podezřelé a vyšetřované z kacířství;

V litomyšlském vikariátu: farnost Proseč – 6 osob vyšetřovaných z kacířství a pro přechovávání knih; farnost Vysoké Mýto – 1 osoba podezřelá a vyšetřovaná z luterského kacířství; farnost Litomyšl – 2 osoby podezřelé z kacířství; farnost Polička – více osob vyšetřovaných kvůli nákupu kacířských knih od protestantských emisarů; farnost Nové Hrady – 1 osoba podezřelá a vyšetřovaná z kacířství;

V ústecko-orlickém vikariátu: farnost Ústí nad Orlicí – 2 osoby podezřelé a vyšetřované; farnost Čermná – v současnosti žádná osoba nevyšetřovaná, ale v předešlých letech postupně odhaleno 70 podezřelých, kteří byli vyšetřováni, odsouzeni a uvedeni zpět do lůna katolické církve, dalších 30 mužů s ženami a dětmi uprchlo do protestantské ciziny; farnost Heřmanice – žádný podezřelý, ale v minulých letech zhruba 165 osob vyšetřováno, odsouzeno a navraceno do církve.

V závěru této části zprávy, týkající se Chrudimského kraje, bylo poznamenáno, že za pruského vpádu byl celý kraj naplněn kacířskými knihami a po odchodu vojsk byly celé vozy těchto knih zabavovány a zasilány arcibiskupské konzistoři. Proto zde také nadále působili dva misionáři, kteří procházeli území celého kraje a vyhledávali zbylé knihy. Celá zpráva o stavu kacířství v Chrudimském kraji z roku 1762 viz F. HREJSA, *Čeští kacíři 20 let před tolerancí*, s. 89–95, 159–184.

⁷⁷ O „aktivizaci“ tajných nekatolíků v 70. letech 18. století píše Zdeněk R. Nešpor, s tím, že se jednalo pouze o malou skupinu osob koncentrovaných v „kacířských“ oblastech, především ve východních, popř. středních Čechách, na Českomoravské vrchovině a na severní a východní Moravě. Viz J. JUST – Z. R. NEŠPOR – O. MATĚJKA a kol., *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*, s. 145.

⁷⁸ Eliška ČÁNOVÁ, *K dějinám proticírkevních proudů v nevolnickém povstání roku 1775*, Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica, 1962, č. 3, s. 225–237; A. REZEK, *Dějiny protestantského hnutí náboženského*, s. 133–140; Zdeněk R. NEŠPOR, *Institucionální hranice českého tajného nekatolictví a počátků tolerančního protestantismu*, in: TÝŽ (ed.), *Čeští nekatolíci*

Podle Josefa Petráňe se tajní nekatolíci povstání roku 1775 zcela jistě účastnili v hojném počtu, je však třeba důsledně rozlišovat mezi tajnými evangelíky a sektáři („blouznivci“), kteří se definitivně vyčlenili až po vyhlášení tolerance. Sektáři zřejmě vystupovali v rámci povstání 1775 mezi radikály, ovšem vzhledem k tomu, že se v jeho průběhu nesetkáme s žádným programem či požadavkem na úpravu náboženských otázek ze strany tajných nekatolíků, je nutné tuto akci primárně považovat za vyvrcholení sociálních problémů, a nikoliv náboženských,⁷⁹ ačkoliv obě roviny od sebe nikdy nelze striktně oddělovat.

V polovině 70. let můžeme na Chrudimsku pozorovat prudký nárůst zjevných nekatolíků, který vyvrcholil v roce 1781, tedy těsně před vyhlášením *Tolerančního patentu*. Zdá se, že tajní nekatolíci reagovali velice citlivě a pružně na veškeré společenské změny a byli připraveni vystoupit, jakmile vycítili vhodnou příležitost. Tuto domněnku potvrzují i okolnosti vyhlášení falešného tolerančního patentu na Valašsku v roce 1777 ze strany katolických misionářů.⁸⁰

Jako další příklad „vystoupení“ nekatolíků, které je geograficky již mnohem bližší sledované oblasti této práce než události na Valašsku, je možné uvést zaslání listu „*Obyvatel kraje chrudimského a jiných krajů v Čechách*“ v polovině 70. let pruskému králi Fridrichu II., v němž ho nekatolíci žádají, aby pro ně u císaře Josefa II. vymohl náboženskou svobodu, pokud ovšem nepůjde vymočí mírovou cestou, aby zasáhl vojensky. Tehdy se jednalo asi o 20 tisíc nekatolíků, je však otázkou, do jaké míry může být tento údaj spolehlivý.⁸¹

Zcela lokální charakter měla akce tajných nekatolíků z panství Rychmburk, kde se v lednu 1780 vydala skupinka zhruba dvaceti mužů, zejména ze vsí Pokřikova a Vojtěchova, houfně na děkanství ve Skutči a faru v Krouné, aby se zde veřejně vyznali k evangelické víře a zároveň požádali duchovní o navrácení zabavených knih.⁸² Toto veřejné vystoupení mělo ve skutečnosti zřejmě mnohem větší rozměr, což je patrné z korespondence rychmburského direktora Jiřího Tadeáše Krále krajskému úřadu v Chrudimi. Král v dopise informoval o tajných schůzkách nekatolíků a o bouření lidu, zároveň žádal o vyslání vojenské pomoci.⁸³ V únoru

v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí, Ústí nad Labem 2007, s. 84–111, zde s. 89, 108.

⁷⁹ Josef PETRÁŇ, *Nevolnické povstání 1775. Prolegomena edice pramenů*, Praha 1972, s. 130 nn. K nevolnickému povstání 1775 také vyšla obsáhlá edice více než 1 900 dokumentů, uložených v domácích i zahraničních archivech a knihovnách, viz Miroslav TOEGEL – Josef PETRÁŇ – Jindřich OBRŠLÍK a kol. (edd.), *Prameny k nevolnickému povstání v Čechách a na Moravě v roce 1775*, Praha 1975.

⁸⁰ A. REZEK, *Dějiny prostonárodního hnutí náboženského*, s. 143–146; Rudolf ZUBER, *Osudy moravské církve v 18. století (1695–1777)*, 2. sv., Olomouc 2003, s. 433–435, 474; Pavel BĚLINA – Jiří KAŠE – Jan P. KUČERA, *Velké dějiny země Koruny české, sv. X (1740–1792)*, Praha – Litomyšl 2001, s. 88–89; Eva MELMUKOVA, *Patent zvaný toleranční*, Praha 1999, s. 90–92; Jaroslav ŠOTOLA, *Role jezuitů v náboženských nepokojích na Valašsku v roce 1777*, *Vlastivědný věstník moravský* 56, 2004, č. 4, s. 382–385.

⁸¹ A. REZEK, *Dějiny prostonárodního hnutí náboženského*, s. 131–133.

⁸² K. V. ADÁMEK, *Listiny, Díl 1*, s. 37 (č. 47).

⁸³ Tamtéž, s. 38–40 (č. 48–49).

1780 pak bylo vyslechnuto na 47 osob z různých vesnic panství, které „odpadly od katolické víry“; 29 z nich bylo dopraveno do vazby v Chrudimi, kde byly potrestány vězením a patnácti ranami karabáčem.⁸⁴

Vraťme se nyní k tabulce č. 4 a naznačenému trendu vývoje tajného nekatolictví na Chrudimsku na základě analýzy zповědních výkazů. Je otázkou, zda od 30. let 18. století byla evidence „heretiků“ přísnější než v rámci předchozích zповědních seznamů edičně zpracovaných Josefem Vítězslavem Šimákem, nebo zda se situace takto skutečně vyvíjela. Ačkoliv v pražské arcidiecézi v mezidobí 1726–1736 neexistovala centrální evidence náboženských poměrů, je i přesto patrný zásadní úbytek nábožensky „problémových“, ve větším měřítku již od počátku 80. let 17. století.

Tvrdý postup proti nekatolíkům, který se právně opíral o *Obnovené zřízení zemské* z roku 1627, byl vystřídán obdobím relativního klidu za vlády Leopolda I. (1657–1705), jenž násilný postup příliš nevítal, navíc se nekatolíci v této době již příliš aktivně neprojevovali, což bylo částečně způsobeno dlouhým odloučením od evangelického církevního prostředí minulých dob a také ztrátou bezprostředního styku s emigrantskou cizinou.⁸⁵ Během druhé poloviny 17. století došlo k zásadní eliminaci (viditelného) nekatolictví v Čechách a 70. léta je tedy možné označit za formální ukončení první fáze rekatolizace.⁸⁶ Leopoldův syn Josef I. (1705–1711) vydal v roce 1707 trestní zákoník (s platností od 1708), který mimo jiné opět potvrdil tvrdé tresty pro jinověrce, zejména trest smrti pro predikanty a jejich přechovávače.⁸⁷ Zásadní změna v postupu proti nekatolíkům však přišla až s vládou Karla VI. (1711–1740), jenž se snažil svými reskripty a patenty zlikvidovat poslední zbytky tajného nekatolictví.⁸⁸ Antonín Rezek dokonce uvádí, že pronásledování nekatolíků za Karla VI. bylo horší než za obou Ferdinandů.⁸⁹ Zdeněk R. Nešpor tvrdí, že druhá vlna rekatolizace byla spojena s jistou aktivizací tajného nekatolictví již ve druhém desetiletí 18. století, které začalo být výrazně ovlivňováno pietistickými (popř. kalvinistickými) podněty z emigrantské ciziny, v této době již především z Pruska a území pod pruským vlivem (tisk české protestantské literatury v Halle, Berlíně atd.).⁹⁰ Ondřej Macek naznačuje členění českého tajného evangelictví po třicetileté válce na několik fází,⁹¹ přičemž je patrné, že k úplné odmlce ne-

⁸⁴ Tamtéž, s. 123–124 (č. 100), 144–146 (č. 112–113), 167–169 (č. 153–155).

⁸⁵ J. JUST – Z. R. NEŠPOR – O. MATĚJKA a kol., *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*, s. 141; Z. R. NEŠPOR, *Institucionální hranice českého tajného nekatolictví a počátků tolerančního protestantismu*, s. 87.

⁸⁶ E. ČÁŇOVÁ, *Vývoj správy pražské arcidiecéze v době násilné rekatolizace Čech*, s. 556–557.

⁸⁷ H. OPOČENSKÝ, *Protireformace v Čechách*, s. 35.

⁸⁸ Např. Zdeněk R. NEŠPOR, *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století*, Ústí nad Labem 2006, s. 46–48; A. REZEK, *Dějiny prousového hnutí náboženského*, s. 63–67.

⁸⁹ A. REZEK, *Dějiny prousového hnutí náboženského*, s. 62.

⁹⁰ J. JUST – Z. R. NEŠPOR – O. MATĚJKA a kol., *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*, s. 142.

⁹¹ Ondřej MACEK, *Tajné evangelictví jako následek vestfálského míru? Pokus o charakteristiku*

katolíků vlastně nikdy nedošlo, o čemž svědčí celá řada projevů, které jistě není nutné jednotlivě vyjmenovávat, jelikož se staly v minulosti již mnohokrát součástí řady odborných studií a monografií.⁹² Mluvme tedy spíše o aktivizaci české zahraniční emigrace, jejíž vlivy přeneseně (někde silněji, někde slaběji) působily na tajné nekatolíky v Čechách, ať už se jednalo o podporu ve formě nově tištěných knih (nesporně ovlivněných pietismem), účast predikantů na tajných evangelických mších nebo o ujišťování domácích jinověrců ze strany emigrace o blížící se pomoci z protestantské ciziny. Vlivem další vlny rekatolizace za vlády Karla VI. v kombinaci s vlivy ze zahraničí tak došlo ve třicátých letech pouze k jednomu významnějšímu veřejnému vystoupení tajných nekatolíků na Opočensku, které však bylo záhy potlačeno. O skutečné aktivizaci českého tajného nekatolictví bychom tedy mohli uvažovat až pro 70. léta 18. století, jak již bylo naznačeno výše. Stejně tak otázka přímého vlivu pietismu v českém prostředí není zcela jednoznačně zodpovězena, ačkoliv se v posledních letech objevují práce, které jistý vliv pietismu na české tajné nekatolíky potvrzují, přesto těchto studií dosud není mnoho.⁹³ Do té doby, než bude možné provést komplexnější komparaci výsledků lokálních příspěvků k tomuto tématu, nemůžeme přímý vliv pietismu v českém prostředí přeceňovat,⁹⁴ jak k tomu docházelo především ve starší literatuře.⁹⁵

Mírnější postup vůči nekatolíkům se projevil ke konci Karlovy vlády a následně až v době panování jeho dcery Marie Terezie (1740–1780). Přestože Marie Terezie zejména na počátku své vlády často obnovovala starší patenty proti tajným nekatolíkům,⁹⁶ jistý vliv v této době zaznamenalo nově pronikající osvícenství. Ačkoliv docházelo k vydávání nových opatření proti jinověrcům, jejich trestání a pronásledování už nebylo zdaleka tak důsledné (často ovšem záleželo na přístupu vrchnosti ke svým poddaným). Zásadní zlom znamenal pro české a moravské tajné evangelíky počátek samostatné vlády Josefa II. (1780–1790), který patentem ze 13. října 1781 vyhlásil náboženskou toleranci.

jednoho fenoménu, in: Jan ZDICHYNEC a kol. (edd.), *Od konfesijní konfrontace ke konfesijnímu míru*, s. 106–126, zde s. 116–117.

⁹² Výběrem uvádím dva tematicky zaměřené sborníky s lokálními studiiemi k dějinám tajného nekatolictví. Viz Zdeněk R. NEŠPOR (ed.), *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*, Ústí nad Labem 2007; Ondřej MACEK (ed.), *Po vzoru Berojských. Život i víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době*, Praha 2008.

Jednotlivé případy vystoupení nekatolíků na Chrudimsku v 18. století uvádí v rámci svých prací i A. Rezek, T. V. Bílek, K. V. Adámek, F. Hrejsa ad.; nejnověji pak Petr ŠORM (Opočensko), Eva Novotná (Polensko-Přibyslavsko), Jaroslav Šůla (Třebechovicko), Zdeněk R. Nešpor (východní Čechy, Vysokomýtsko), Milan Novotný (Litomyšlsko) ad.

⁹³ Zejména viz Jan HORSKÝ, „I proto, že sem nekopal roli srdce svého.“ *Příspěvek k problematice sebetematizace u českých tajných nekatolíků v 18. století*, *Dějiny – teorie – kritika* 3, 2006, č. 1, s. 49–71; Petr ŠORM, *Četba a literatura v životě opočenských nekatolíků na přelomu první a druhé třetiny 18. století*, *Český lid* 94, 2007, č. 3, s. 257–282.

⁹⁴ O. MACEK, *Tajné evangelictví jako následek vestfálského míru?*, s. 122.

⁹⁵ Např. H. OPOČENSKÝ, *Protireformace v Čechách*, s. 68–69; A. REZEK, *Dějiny prostonárodního hnutí náboženského*, s. 55, 120.

⁹⁶ Z. R. NEŠPOR, *Náboženství na prahu nové doby*, s. 66.

Jestliže v rámci Chrudimského kraje můžeme na základě zpovědních výkazů v kategoriích osob „podezřelých z kacířství“ a „zjevných kacířů“ sledovat jistý vývoj, který byl právě naznačen, pak u osob nedbalých (*negligentů*) nic podobného tvrdit nelze. Jejich počty v uvedených letech (1737–1781) působí velice nahodile, pouze v roce 1776 jejich stav výrazně narostl, což bylo zřejmě způsobeno již zmíněnými nepokoji v roce předchozím. Od 60. let 18. století se opět rozšířilo spektrum údajů, které se ve zpovědních výkazech začaly evidovat. Jedná se zejména o uvádění počtu dětí dosud nezpovídaných, zaznamenaných v různých pojmenovaných kategoriích, někdy jako „*Parvuli nunquam adhuc confessi*“, jindy jako „*Parvuli inchoando á Babtismate non dum confessi*“ (tedy ve významu dětí „začínajících“, zřejmě s náboženskou výukou). Podíl dosud nezpovídaných dětí na celkovém počtu populace byl v Chrudimském kraji v roce 1766 zhruba 20 %, v roce 1781 tvořil asi 21,5 %. Podle údajů ze *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* pro Chrudimsko byl průměrný věk dětí, které již byly v rámci tohoto pramene uváděny, zhruba 11 let.⁹⁷

Co se celkově týče evidovaných nekatolíků v Chrudimském kraji v 18. století, jejich podíl na tehdejšímu počtu věřících (1737–1781) prakticky nepřekročil 0,2 %, a to i v případě, pokud dohromady počítáme osoby podezřelé s uznanými „kacíři“. Jejich výskyt byl tedy zanedbatelný a místně poměrně striktně ohraničený. Pokud bychom srovnali vývoj nekatolictví v 18. století se stavem v roce 1651, kdy se na území Chrudimska nacházelo takřka 18 % nekatolíků (z toho více jak 2 % bez naděje na konverzi), museli bychom konstatovat, že proces pobělohorské rekatolizace byl velice úspěšný.⁹⁸ To však nemůžeme tvrdit pro všechny oblasti. Antonín Rezek uvádí, že „*kdo o pravdách katolického náboženství nebyl přesvědčen průběhem hnutí protireformačního od r. 1620 až do Karla VI., toho již ani nejpršnější tresty nepřesvědčily ani neobrátily*“.⁹⁹ Zároveň je však nutné uvědomit si rozdíl v charakteru tajného nekatolictví po Bílé hoře, respektive po skončení třicetileté války a například v polovině 18. století.

Pro polovinu 17. století je nasnadě otázka, zda je vůbec vhodné v případě vesnického prostředí hovořit o tajném nekatolictví.¹⁰⁰ Byla to doba, kdy se rekatolizace po válečných útrapách „rozjížděla“ znovu od začátku a kdy je možné pozorovat rozvrat zejména církevních institucí, ale i hospodářského systému jednotlivých panství. Podíváme-li se do *Soupisu obyvatel podle víry*, zjistíme, že v Chrudimském kraji se na čtrnácti panstvích a statcích nacházelo v roce 1651 více než 50 % nekatolíků, přičemž se jeví, že oproti jiným údajům evidovaným soupisem podle

⁹⁷ L. MATUŠÍKOVÁ – A. PAZDEROVÁ (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651, Chrudimsko 1–3*.

⁹⁸ Jak již bylo výše ukázáno na zpovědním výkazu z roku 1662 pro Chrudimský kraj, kde bylo zaznamenáno v rámci 29 (obsazených) farností v kraji 50 506 zpovídaných, 634 negligentů a také 42 „kacířů“.

⁹⁹ A. REZEK, *Dějiny prstonárodního hnutí náboženského*, s. 67.

¹⁰⁰ Tuto otázku řeší v rámci své studie i Ondřej Macek, viz O. MACEK, *Tajné evangelictví jako následek vestfálského míru?*, s. 114.

víry je stav náboženství postihnut v rámci tohoto pramene poměrně věrohodně. Na zpracované sociálně-náboženské struktuře rychmburského panství v polovině 17. století je ukázáno, jakým způsobem byl například v městských sídlech a na vesnici uspořádán manželský svazek z hlediska náboženského.¹⁰¹ Ačkoliv na vesnici jasně vidíme převahu nekatolických manželství, ve městech byla strategie volena opatrněji, velkého procenta zde dosahovaly sňatky smíšené, kdy muž byl oficiálně katolíkem, ovšem žena nikoliv. To mohlo být způsobeno důslednější rekatolizací ve městech (což se zdá být platným argumentem) a mnohem lepší duchovní správou než na vesnici (pouze v Hlinsku a ve Skutči byly v polovině 17. století obsazené fary), ale roli zde hrála jistě i otázka ekonomická a tudíž existenční. Řemeslnické obyvatelstvo si nemohlo dovolit stát mimo cechovní organizaci, přičemž členství v ní bylo často podmíněno římskokatolickým vyznáním. Naproti tomu na vesnici se s tímto faktorem téměř nesetkáme, a pokud připočteme katastrofální stav farní správy, odlehlost a nedostupnost některých oblastí či množství tajně přechovávané nekatolické literatury, je jasné, že rekatolizační snahy zde nebyly zdaleka tak úspěšné. Navíc v této době ještě existovala poměrně silná návaznost na předbělohorské období relativní náboženské svobody, jehož myšlenky byly především v uzavřených vesnických komunitách nepochybně stále živé.

S vysokým počtem nekatolíků v polovině 17. století zejména na vesnicích souvisí otázka jejich náboženského soužití s katolickými sousedy. Tento problém je většinou řešen až pro století následující,¹⁰² ovšem nepochybně je nutné hledat souvislosti již zde. Tradice náboženské bipolarity mezi katolictvím a ostatními konfesemi existovala v Čechách již poměrně dlouho před bitvou na Bílé hoře. Druhá polovina 17. století byla silně ovlivněna jistým dozníváním charakteru společenského uspořádání doby předbělohorské, kterou někteří zažili osobně, jiným byla spíše zprostředkovaně reprodukována rodiči, ovšem pro většinu společnosti muselo představovat společné soužití více konfesí běžnou praxí. Po roce 1620 (respektive 1648) se kvůli změně přístupu státu a církve k nekatolíkům musel nutně změnit i postoj „kacířů“ k veřejnému vyznání vlastní víry. Náboženské patenty vydávané od 20. let 18. století neustále připomínaly nejen nezákonné postavení nekatolických osob, jimž hrozily hrdelní tresty, ale zaváděly povinnost udávat jakékoli projevy nekatolického jednání ze strany těch „pravověrných“. Přesto k udávání nekatolíků docházelo jen zcela výjimečně. Jak píše Zdeněk R. Nešpor, dokud jinověrci pro katolíky nepředstavovali ohrožení jejich vlastní víry, dokud byli slabí a utlačovaní, nebyl důvod k jejich udání.¹⁰³ To je jistě pravda, položme si však otázku, zda bylo náboženství v životě obce primární hodnotou? Nebylo postaveno samotné soužití lidí na vesnici s jejich vzájemnými vztahy až za jejich náboženským přesvědčením? Nebyla soudržnost hospodářská a kulturní silnější než

¹⁰¹ L. NEKVAPIL, *Náboženské poměry na Chrudimsku v 17. a 18. století*, s. 122 nn.

¹⁰² Z. R. NEŠPOR, *Náboženství na prahu nové doby*, s. 187; R. ZUBER, *Osudy moravské církve*, 2. sv., s. 476; O. MACEK, *Tajné evangelictví jako následek vestfálského míru?*, s. 114.

¹⁰³ Z. R. NEŠPOR, *Náboženství na prahu nové doby*, s. 187.

nejednota konfesijní? To jsou otázky, na které je velice těžké odpovědět, ovšem je dobré se nad nimi alespoň zamyslet. Na druhou stranu byli nekatolíci nuceni ke konverzi, evidováni v rámci zповědních seznamů, vystavováni katolickým misiím a dalším těžkostem, takže byli sami nuceni alespoň oficiálně přijmout tvář katolíka. Pravděpodobně se i často sami snažili utajit svou skutečnou víru před svými katolickými sousedy, pokud se v obci takoví vyskytovali. Rozdíly z tohoto hlediska jistě existovaly značné, ovlivněné zejména lokálními poměry duchovní správy, geografickými faktory ad.

Nutnost utajení, neexistence církevní instituce a odloučení od předbělohorského lutersko-utrakvisticko-bratrského prostředí spolu s dalšími faktory přičky během 18. století tajnému nekatolictví jeho bezkonfesijní charakter, který byl jedním z hlavních příčin problematického věroučného vymezení nekatolíků po vydání *Tolerančního patentu* v roce 1781.¹⁰⁴ Eliminace tajného nekatolictví však během 18. století nemohla být tak výrazná, jak nám dnes ukazují prameny z téhož období. Jak je známo, po vyhlášení tolerance se často celé vesnice přihlásily k nově povoleným konfesím augsburského nebo helvetského vyznání.

Řada historiků náboženství se již ve svých prvních pracích věnovaných tajnému nekatolictví (z prvních jmenujme alespoň A. Gindelyho, A. Rezka, J. V. Šimáka, T. Bílka, H. Opočenského ad.) snažila o jeho charakteristiky a pojmenování hlavních příčin jeho přetrvávání. Značnou pozornost pak věnovali fenoménu „náboženských blouznivců“, kteří se po vydání *Tolerančního patentu* nedokázali institucionalizovat. Od těchto prvních počínů a zároveň významných prací k dějinám náboženství v českých zemích uplynulo mnohdy více než sto let, za které, i přes téměř půlstoletí trvající absenci bádání v této oblasti, došlo zcela nepopíratelně ke značnému posunu ve studiu náboženské problematiky. Témat zaměřených na výzkum tajného nekatolictví se ujali nejen historici, ale i sociologové, antropologové a především teologové a religionisté, kteří dokážou lépe postihnout věroučnou stránku smýšlení tajných nekatolíků.¹⁰⁵

Z posledních prací zde uveďme již několikrát citovanou studii Ondřeje Macka,¹⁰⁶ který se pokusil v rámci několika bodů charakterizovat víru tajných nekatolíků po uzavření vestfálského míru v roce 1648, včetně vývojových tendencí v následujícím století. S jeho závěry lze takřka plně souhlasit, některé z nich jsou víceméně ověřeny i v rámci této stati. Jedná se zejména o hledání vnějších faktorů,

¹⁰⁴ Z. R. NEŠPOR, *Institucionální hranice českého tajného nekatolictví a počátků tolerančního protestantismu*, s. 86–87; O. MACEK, *Tajné evangelictví jako následek vestfálského míru?*, s. 122–123.

¹⁰⁵ Výběrem uvádím zásadní práce z posledních let, ve kterých se autoři pokusili shrnout charakteristiky českého a moravského tajného nekatolictví 18. století. Viz Ondřej MACEK, *Praxis pietatis haereticorum*, in: TÝŽ (ed.), *Po vzoru Berojských*, s. 160–284; Z. R. NEŠPOR, *Náboženství na prahu nové doby*; Sixtus BOLOM-KOTARI, *Evangelik. Příklad Řehoře Jakubce*, in: Jiří MALÍŘ a kol. (edd.), *Člověk na Moravě ve druhé polovině 18. století*, Brno 2008, s. 117–135; R. ZUBER, *Osudy moravské církve*, 2. sv.

¹⁰⁶ O. MACEK, *Tajné evangelictví jako následek vestfálského míru?*, s. 106–126.

kteře přispěly k udržení (rozvoji) tajného nekatolictví. Mezi ně patří zahraniční podpora, prořídla farní síť a nízká kvalita duchovní péče (zejména 17. století), hospodářská specifika některých oblastí, poměrně brzké rozpojení součinnosti státu a římskokatolické církve při rekatolizaci, místy vlažný přístup vrchnosti a další lokální činitele (sousedství s protestantskou cizinou atd.).¹⁰⁷

Náboženská situace po vydání Tolerančního patentu

Na první pohled by se mohlo zdát, že dokončení rekatolizace v 18. století bylo v Čechách a na Moravě až na drobné výjimky poměrně úspěšné. Opak je však pravdou. Po vydání *Tolerančního patentu* císařem Josefem II. v roce 1781 se v rámci tzv. tolerančních přihlášek k nově povoleným reformačním konfesím v Čechách a na Moravě přihlásilo asi 70 000 osob, ve druhé polovině 80. let se jejich počet ustálil na hodnotě 80 000, což z celkového počtu obyvatel (3 920 000) činilo podíl 2 %.¹⁰⁸ Je nutné si však uvědomit fakt, že existovaly kraje, kde se nepřihlásil nekatolík žádný, jako bylo Loketsko, Prácheňsko, Žatecko, Plzeňsko, Klatovsko a Českobudějovicko. Z toho vyplývá, že koncentrace nekatolíků byla v některých částech Čech mnohem vyšší. Detailní přehled o náboženské situaci po vydání *Tolerančního patentu* bychom získali pouze na základě studia tolerančních přihlášek, které byly edičně zpřístupněny zatím pouze pro několik krajů v Čechách.¹⁰⁹

První údaje pro Chrudimský kraj o tom, kolik osob či rodin se přihlásilo k nekatolickým konfesím, pocházejí z roku 1783, kdy se na Chrudimsku vyznalo 879 rodin k augsburské konfesi a 15 924 rodin k helvetské konfesi.¹¹⁰ Pokud lze tento údaj považovat za reálný, pak byl nekatolický živel v Chrudimském kraji po roce 1781 zastoupen velice výrazně a jeho podíl na celkovém počtu obyvatel byl mnohde počítán v desítkách procent. Z řady panství se nám dochovaly podrobnější údaje jednak o počtu přihlásivších se k tolerovaným konfesím, ale i o prvních momentech formování nových tolerančních sborů. V rámci jedné původně katolické farnosti mohlo vzniknout zcela nové konfesijní prostředí, jako v případě farnosti Zdechovice, která se nacházela v západní části Chrudimského kraje při hranicích s krajem Čáslavským. Zde se mimo obec Zdechovice, která nadále zůstávala centrem katolické farní správy, vytvořily hned dva toleranční protestantské sbory obojího vyznání (helvetský ve Chvaleticích a augsburský v Trnávce), přičemž jednotlivá centra všech církví od sebe byla vzdálena jen pouhých několik kilometrů (všechny tři vesnice spolu bezprostředně sousedí). Logické tedy je, že v rámci zdechovické farnosti existovala značná převaha nekatolíků nad katolíky, stav po vydání *Tole-*

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 117.

¹⁰⁸ Z. R. NEŠPOR, *Náboženství na prahu nové doby*, s. 244.

¹⁰⁹ V současné době jsou edičně vydány toleranční přihlášky pouze pro kraj Berounský, Táborský, Boleslavský, Hradecký a pro Města pražská.

¹¹⁰ K. ADÁMEK, *Chrudimsko*, s. 87.

rančního patentu se vrátil prakticky do stejného stavu, jako se nacházel v roce 1651, kdy bylo v rámci statku Zdechovice¹¹¹ evidováno zhruba 65 % nekatolíků.

Zajímavé údaje o počtu nově přestoupivších protestantů po vyhlášení tolerance se nám zachovaly pro panství Rychmburk díky záznamu v pamětní knize fary v Krouně. V rámci patnácti obcí patřících k dominiu se k helvetské konfesi hlásilo celkem 2 880 osob (537 rodin),¹¹² přičemž jen minimální počet lidí přestoupil k augsburskému vyznání, které převládalo pouze v obci Zalíbené na Hlinecku.¹¹³ Údaje o počtu tolerovaných nekatolíků na Rychmbursku k 3. červnu 1784 byly o více než 700 osob nižší (2 157 osob), jak ukazuje k tomuto dni datovaný *Soupis tolerovaných nekatolíků na panství rychmburském*. Součet evangelíků byl však učiněn v rámci dvaatřiceti obcí patřících ke čtyřem různým farnostem, proto je nutné k porovnávání výše uvedených údajů přistupovat značně kriticky.

Toleranční patent byl na Chrudimsku postupně vyhlášován během listopadu a prosince 1781, záleželo na přístupu a rychlosti jednotlivých vrchností.¹¹⁴ Podle některých zpráv bylo poměrně problematické zajistit rozšíření české verze patentu, který by byl přečten poddaným. Šíření zpráv o vyhlášení tolerance se někdy velice agilně ujímali samotní nekatolíci, jako v případě jistého Václava Jirmuse z obce Velenka na Nymbursku, který roznášel onu novinu dokonce v rámci pěti krajů ve středním Polabí.¹¹⁵ Například v jižních a jihozápadních Čechách se v 18. století jen velice málo lidí dostávalo do konfliktu z náboženských důvodů. V době vydání *Tolerančního patentu* se tudíž toleranční nařízení neměla odesílat až do jednotlivých obcí, aby se lidé zbytečně nehlásili k protestantským konfesím, čímž mělo být do konce roku 1782 zabráněno zakládání evangelických sborů (tato praxe se týkala Prácheňského kraje a dalších pěti krajů v jižních a jihozápadních Čechách).¹¹⁶

Pro naznačení vývoje počtu nekatolíků (nekatolických rodin) na Chrudimsku v první polovině 19. století jsme využili informace z topografie Johanna Gottfrieda Sommera, jenž se odvolává na konskripci z roku 1834.¹¹⁷ V následující tabulce č. 5 jsou zpracovány údaje z jednotlivých panství a statků Chrudimského kraje.

¹¹¹ Hranice statku Zdechovice sice plně neodpovídaly hraničním farnostem, byly však v průběhu 17. a 18. století poměrně stabilní. Farnost byla v 18. století tvořena devíti vesnicemi, z nichž sedm se nacházelo na území Chrudimského kraje, dvě vesnice (Horušice a Morašice) ležely již v kraji Čáslavském.

¹¹² Počet osob (rodin) v jednotlivých obcích panství Rychmburk, které se dle pamětní knihy fary v Krouně přihlásily k helvetské konfesi: Krouna – 398 osob (75 rodin), Mrákotín – 348 (45), Lešany – 102 (15), Jeníkov – 21 (5), Otradov – 213 (40), Libany – 121 (30), Kamenice – 385 (70), Oldřiš – 120 (18), Zbožnov – 19 (4), Rychnov – 298 (45), Blatno – 40 (10), Hamry – 43 (10), Kladno – 161 (40), Vojtěchov – 311 (60), Holetín – 300 (70).

¹¹³ F. ŠÁDA, *Vikariát Skuteč*, s. 12–13.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 12.

¹¹⁵ Miroslav SOUKUP, „Polabská spojka“. *Úloha baráčníka Václava Jirmuse v předávání zprávy o nepublikovaném tolerančním patentu*, in: O. MACEK (ed.), *Po vzoru Berojských*, s. 126–133.

¹¹⁶ P. STUHLÁ, *Prachatický vikariát 1676–1750*, s. 46.

¹¹⁷ Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt, Fünfter Band, Chrudimer Kreis*, Prag 1837.

Tab. 5: Počty nekatolických rodin (osob) podle topografie J. G. Sommera (1837)

Panství/statek	Celkový počet obyvatel	Počet nekatolických rodin (příslušníků)	Počet židovských rodin (příslušníků)
panství PARDUBICE	55 559	326 (h. v., a. v.)	63
panství LITOMYŠL ^(a)	49 252	922 (h. v., a. v.)	8
panství LANŠKROUN	43 629	140 (h. v., a. v.)	–
panství RYCHMBURK	29 087	7 175 nekatolíků ^(b)	105 osob
panství NASAVRKY	17 663	172 (h. v.)	8
město POLIČKA (vč. vesnic)	12 209	503 (h. v.)	4
panství BYSTRÉ	10 179	19 (70 osob) ^(b)	7 (25 osob)
Panství HEŘMANŮV MĚSTEC	9 521	4 osoby ^(b)	469 osob
panství NOVÉ HRADY	7 096	214 (h. v.)	3
město CHRUDIM (vč. vesnic)	6 954	–	2
město VYSOKÉ MÝTO (vč. vesnic)	6 943	36 (h. v.)	–
panství CHRAST + statky HROUBOVICE a ZÁJEZDEC	6 703	27 (h. v.)	88
panství ROSICE + statek VEJVANOVICE	6 136	70 (330 osob h. v.)	8 (40 osob)
panství CHROUSTOVICE	5 817	110 (h. v.)	2
panství CHOCEŇ	5 726	18 (h. v.)	2
panství CHOLTICE	5 105	20 ^(b)	5
panství HROCHŮV TÝNEC	3 804	4 ^(b)	1
statek KOŠUMBERK	3 294	22 (h. v.)	57
statek SVOJANOV	2 853	–	3 (10 osob)
statek ZDECHOVICE	2 749	431 (231 rodin a. v., 200 rodin h. v.)	9
statek NĚMECKÁ BĚLÁ	2 128	–	–
statek PŘESTAVLKY	2 045	6 ^(b)	21
statek ZÁMRSK	1 765	5 (h. v.)	1
statek MEDLEŠICE	770	–	3
statky SVOBODNÉ HAMRY a DŘEVÍKOV	615	–	26
statek BLATO	247	–	2
statek DOMORADICE	–	–	–

(a) V Sommerově topografii uvedeny zvlášť součty z panství a zvlášť součty z města a jeho vesnic (10 vesnic, 8 městských částí). Na panství Litomyšl (bez města Litomyše a jeho vesnic) celkem 37 462 obyvatel, z toho 259 helvétských nebo reformovaných rodin, 6 izraelských rodin. Ve městě Litomyšli (bez přidružených vesnic) celkem 6 395 obyvatel, z toho 6 helvétských rodin a 2 izraelské rodiny; ve vesnicích přináležejících Litomyšli celkem 5 395 obyvatel, z toho 657 helvétských rodin.

(b) Bez rozlišení konfese.

V mnoha oblastech vedlo vyhlášení tolerance k vyčlenění tolerančních sektářů, ve starší literatuře označovaných jako „náboženští blouznivci“. Tito lidé, odmítající jakoukoliv institucionalizaci v rámci katolické církve, ale stejně tak i v rámci nově tolerovaných církví, byli určitým pozůstatkem oné bezkonfesijnosti, která byla častým znakem českého tajného protestantismu. V oblastech, které byly více odloučeny od přímých styků s emigrantskou protestantskou cizinou, bylo více příležitostí k prosazení autority lidových „vykladačů Písma“, na jejichž síle a „charismatu“ nezřídka závisel rozměr lokálních sektářských kruhů. Přesto tento fenomén postupně v průběhu 19. století sám oslaboval, až de facto vymizel zcela.¹¹⁸ K nejsilnějším sektářským hnutím patřilo například na Vysokomýtsku okolí obce Stradouň, kde se „blouznivci“ udrželi až do 20. let 20. století.¹¹⁹

Pokud učiníme alespoň základní srovnání stavu nekatolictví na Chrudimsku v polovině 17. století s obdobím tolerančním (např. s údaji ze zmíněné Sommerovy topografie), pak zjistíme, že některé problematické oblasti ležící při západní a jihozápadní hranici kraje byly nadále územími s relativně vysokou koncentrací nekatolického živlu. Nejmarkantnější je tento stav patrný v případě statku Zdechovice, o kterém bylo v krátkosti pojednáno výše. Ke zmíněným územím lze dále přiřadit poměrně rozlehlé panství Rychmburk a také Poličko.

Tento jev je typický i pro celou řadu dalších oblastí, kromě Chrudimska můžeme sledovat překrývání tradičně nekatolických území v polovině 17. a na konci 18. století zejména na Hradecku, Bydžovsku či Poděbradsku.¹²⁰ Právě v těchto oblastech byl stav farní správy nejtristnější a její obnova nejproblematictější. Na velké části těchto území se přitom po roce 1419 zcela prosadil utrakvismus (popřípadě ve druhé polovině 15. století Jednota bratrská).¹²¹

Početní stavy přihlášených nekatolíků po vydání *Tolerančního patentu* však v žádném případě nelze srovnávat se stavem v polovině 17. století, jelikož tehdy pod tlakem rekatolizace jen těžko docházelo k rozrůstání této komunity, ba právě naopak, navíc s nástupem populačního rozmachu po třicetileté válce musel podíl nekatolíků zákonitě klesat. Jako příklad je možné uvést již zmiňované Rychmbursko, kde bylo k roku 1651 evidováno v rámci *Soupisu obyvatel podle víry* celkem 3 011 osob starších 12 let, přičemž podíl nekatolíků byl zhruba 64 %. Podle konskripce z roku 1834 se na panství Rychmburk nacházelo asi 25 % příslušníků augsburské a helvetské konfese, ovšem počet evidovaných obyvatel byl 29 087, takže v konečném výsledku se na tomto území nacházelo o více než 5 000 nekatolíků více než v polovině 17. století. Na druhou stranu se v některých původně silně nekatolických oblastech po téměř dvou staletích náboženské nesvobody nekatolíci vyskytovali pouze sporadicky (např. na Nasavrcku, Cholticku, Heřmanoměstecku

¹¹⁸ Zdeněk R. NEŠPOR, *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*, Ústí nad Labem 2004.

¹¹⁹ Zdeněk R. NEŠPOR, *Sektářské hnízdo Stradouň, Lokální sonda do dějin náboženského sektářství na Vysokomýtsku v 18. – 20. století*, Východočeský sborník historický 13, 2006, s. 63–110.

¹²⁰ J. PETRÁŇ, *Nevolnické povstání 1775*, s. 123.

¹²¹ E. MAUR, *Problémy farní organizace pobělohorských Čech*, s. 167, 173.

a jinde). Po příčinách tohoto vývoje bychom však museli pátrat v mnoha oblastech spojených s rekatolizací, z nichž jmenujme alespoň působení misí, organizaci farní správy, ale také přístup vrchností k nekatolíkům či geografické faktory. Navíc z důvodu neexistence pramenů ze strany evangelíků (zejm. osobní povahy) nelze dostatečně sledovat vývoj nekatolictví ani jeho mobilitu.

Summary:

**Religious and church-administration situation in the Chrudim region
in the 18th century from the perspective of confession reports**

This study deals with the development of the religious and church-administration situation in what was then the Chrudim region from the Battle of White Mountain until the early Tolerance period; the work mainly focuses on the 18th century. The main sources used for this topic included confession lists and reports from the Prague Archdiocese from 1671–1781 in combination with *Catalogus cleri* (lists of priests) from 1741 and 1771. This article is also based on the population census by their faith from 1651 in order to outline the religious situation in the 17th century.

First, the article briefly depicts the religious situation in the Chrudim region from the perspective of long-term development, pointing out the main factors of the preservation of folk religion mainly in rural areas in the period after the Battle of White Mountain. Specific examples from noble and civic circles illustrate the basic features of the recatholisation witnessed by the Chrudim region in the period after White Mountain. Using the above-mentioned census by faith for the Chrudim region, it is possible to outline the structure of confessions of the inhabitants registered at farmsteads, manors and in towns in the mid-17th century, while taking geographic and landscape factors into account.

The core of the study is based on an analysis of confession reports from 1737–1781 processed in five-year intervals. This type of source is first briefly introduced as to its structure and information value since researchers have not used it in a complex way so far. Subsequently, we observe the situation in church administration in the Chrudim region in the 18th century, using the *Catalogus cleri* (1741, 1771); we focus on the metamorphoses of the vicarage and presbytery network, where the important factors of recatholisation included mainly the upswing of the institute of chaplain, which was enabled by an enormous growth of the auxiliary clergy. This resulted not only in the change of most subsidiary churches into chapels which were continuously occupied by chaplains, but also improvement of the quality and growth of the density of the catholic network, which was one of the key factors in the Roman Catholics' fight against non-Catholics. Similarly, the 18th century saw large vicarage districts divided into several smaller ones, the administration of which was far more efficient.

The following part of this work observes the development of the numbers of Catholics and non-Catholics in the Chrudim region in the 18th century, while it also respects the qualitative distinction of the levels of non-Catholic manifestations. At the same time, it also investigates, from a temporal perspective, the causes of fluctuations of the numbers of non-Catholics, their activation (or activation of Evangelic emigration) as well as other factors influencing their survival and resistance in the folk environment in Bohemia. This also leads to the question of coexistence of Catholics and non-Catholics in rural settings.

As a conclusion, the work evaluates the success of recatholisation efforts given the high numbers of persons who became members of the newly formed Evangelic churches in the period following the issuance of the Edict of Tolerance. At the same time, it compares the areas where non-Catholics prevailed in the mid-17th century with areas where most people claimed membership in non-Catholic confessions after the Edict of Tolerance; the work confirms that these areas significantly overlap.